[illegible]

[illegible] SAMHITA

[illegible]

[illegible] SEN

[illegible] SEN

[illegible]

१

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

विज्ञापनम् ।

इह खलु चरकसंहिता—रत्नाकरमन्थनोत्थितायुर्व्वेदरत्नेषु उज्ज्वलतमं रत्नम् । प्राणिषिणामस्माकं धर्म्मार्थपरिपन्थि-सर्व्वरोगोपशमाय इयमेकान्तेनैवोपयोगिनी । इन्द्रियाणां मन इव, भूतानां चेतनेव संहितानां चरकसंहिता श्रेष्ठतमा; परन्तु सकलदेशप्रचलितानां चिकित्साशास्त्राणां मूलमिति प्रत्नतत्त्वविद्भिरेकवाक्येन स्वीकृतम् । अस्यां भगवान् कृष्णात्रेयो वक्ता, अग्निवेशः श्रोता, चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्त्ता च । तस्माच्चरकसंहिता गुरुसूत्र-शिष्यसूत्र-प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम् । अस्याश्च एकैकमपि सूत्रं चिकित्सासरितां एकैक उत्स एव । अस्याः प्रभावेनैव अस्माकमायुर्व्वेदीयचिकित्सा सर्व्वैः समादृता सुपूजिता च । अहो कालधर्म्मेण एतादृशं महारत्नं विलुप्तप्रायम् ! अस्याश्चक्रपाणिकृतायुर्व्वेददीपिकाख्या टीका विलुप्तैव, किंपुनर्विशुद्धमूलमप्यतिदुष्प्रापं यद्यपि केनचित् केनचिन्महात्मना वङ्गानुवादसहितं चरकमूलं मुद्रितं प्रकाशितञ्च किन्तु तन्न मनोरमम् । विशुद्धसंस्करणाभावेनाधुना चरकस्याध्ययनाध्यापन[illegible] मतीवदुष्करत्वं नातिविरक्तिजनकतयाच वर्त्तते । अतोऽस्माभिर्बहूनां [illegible] [illegible]ष्टया प्रचुरार्थव्ययेन च काशी-काश्मीर-[illegible] [illegible]नास्थानेभ्यो हस्तलिखितानि बहूनि पुस्त[illegible] [illegible]मपि प्राचीनतम-हस्तलिखित-विशुद्धपुस्त[illegible] च अवलोक्यातिसावधनतया असङ्गतपाठानां सुसंङ्गतिं कृत्वा विशुद्ध[illegible] चरकसंहिता मुद्रिता प्रकाशिता च । रत्नाकर इव चरकसंहिता सुगभीरा, अस्यां कुत्रचित् किञ्चिद्रत्नं निहितमस्ति तत्सर्व्वं निरूपयितुं

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

न कोऽप्यलमल्पचेष्टया, अतोऽस्माभिरस्याः सुविस्तृता सूची प्रदत्ता। अलमति पल्लवितेन।

उपसंहारसमये वक्तव्यम्—अस्याश्वरकसंहितायाः संस्करणे विशोधनेच अस्मदायुर्व्वेदविद्यालयाध्यापकेन आयुर्व्वेदविशारदेन विद्यारत्नोपाधिक-परमपूज्यपाद-श्रीयुक्तप्रसन्नकुमारवन्द्योपाध्यायेन असाधारणो यत्नः श्रमश्च कृतः अतोवयं तत्समीपे चिरकृतज्ञतापाशेन बद्धाः स्मः। सहृदर-भक्तिभाजन श्रीयुक्त पण्डित चन्द्रशेखर काव्यतीर्थ काव्यचुञ्चु कविरत्नेन तथा भिषग्वरश्रीयुक्त हरिपदसेनगुप्तशास्त्रिणा तथा लब्धप्रतिष्ठकविराज श्रीयुक्तकुञ्जविहारिकाव्यतीर्थधन्वन्तरिणा अत्र महान् श्रमः कृतः अतस्तेषामपि सकाशे चिरकृतज्ञाः स्मः। इति

शकः१८१९	श्रीदेवेन्द्रनाथ सेन गुप्त कविराजः।
तां १ आषाढः।	श्रीउपेन्द्रनाथ सेन गुप्त कविराजः।

विज्ञापनम् ।

इह खलु चरकसंहिता—रत्नाकरमन्थनोत्थितायुर्व्वेदरत्नेषु उज्ज्वलतमं रत्नम् । प्राणैषिणामस्माकं धर्म्मार्थपरिपन्थि-सर्व्वरोगोपशमाय इयमेकान्तेनैवोपयोगिनी । इन्द्रियाणां मन इव, भूतानां चेतनेव संहितानां चरकसंहिता श्रेष्ठतमा; परन्तु सकलदेशप्रचलितानां चिकित्साशास्त्राणां मूलमिति प्रत्नतत्त्वविद्भिरेकवाक्येन स्वीकृतम् । अस्यां भगवान् कृष्णात्रे[...] वक्ता, अग्निवेशः श्रोता, चरकमुनिः प्रतिसंस्कर्त्ता च । तस्माच्चरकसं[...] गुरुसूत्र-शिष्यसूत्र-प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रमयीत्यर्थतोऽवगन्तव्यम् । अस्याश्च एकैकमपि सूत्रं चिकित्सासरितां एकैक उत्स एव । अस्याः प्रभावेनैव अस्माकमायुर्व्वेदीयचिकित्सा सर्व्वैः समादृता सुपूजिता च । अहो कालधर्म्मेण एतादृशं महारत्नं विलुप्तप्रायम् ! अस्याश्चक्रपाणिकृतायुर्व्वेददीपिकाख्या टीका विलुप्तैव, किंपुनर्विशुद्धमूलमप्यतिदुष्प्रापं यद्यपि केनचित् केनचिन्महात्मना वङ्गानुवादसहितं चरकमूलं मुद्रितं प्रकाशितञ्च किन्तु तन्न मनोरमम् । विशुद्धसंस्करणाभावेनाधुना चरकस्याध्ययनाध्यापन[...] मतीवदुष्करत्वे नातिविरक्तिजनकतयाच वर्त्तते । अतोऽस्माभिर्वहुर्न्[...]
[...]र्ष्टया प्रचुरार्थव्ययेन च काशी-काश्मीर-[...]
[...]नास्थानेभ्यो हस्तलिखितानि वहूनि पुस्त[...]
[...]मपि प्राचीनतम-हस्तलिखित-विशुद्धपुस्त[...]
[...]या असङ्गतपाठानां सुसंङ्गतिं कृत्वा विशुद्ध[...]
[...]ाशिता च । रत्नाकर इव चरकसंहिता
[...]किञ्चिद्रत्नं निहितमस्ति तत्सर्व्वं निरूपयितुं

अष्टमोऽध्यायः।

नवमोऽध्यायः।

दशमोऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः।

द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्द्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

षोड़शोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः।

ऊनत्रिंशोऽध्यायः।

विंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

सप्तविंशोऽध्यायः।

चरक-संहितायाः सूचीपत्रम् ।

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

इति सूत्रस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

निदान-स्थानस्य सूचीपत्रम् ।

इति निदानस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

विमान-स्थानस्यसूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

इति विमानस्थानस्य सूचीपत्रम् समाप्तम् ।

अथ शारीरस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

इति शारीरस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम्।

इन्द्रियस्थानस्य सूचीपत्रम्।

प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः।

पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

इतीन्द्रियस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

चिकित्सास्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

चतुर्दशोऽध्यायः

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

त्रिंशोऽध्यायः ।

एकविंशोऽध्यायः ।

द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः।

चतुर्व्विंशोऽध्यायः ।

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

इति चरकसंहितायाश्चिकित्सास्थानस्य सूचीपत्रम्

कल्पस्थानस्य सूचीपत्रम्।

प्रथमोऽध्यायः।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

इति चरक-संहितायाःकल्पस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

सिद्धिस्थानस्य सूचीपत्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः

एकादशोऽध्यायः ।

इति सिद्धिस्थानस्य सूचीपत्रं समाप्तम् ।

समाप्तमिदं सूचीपत्रम् ।

भ्रमसंशोधनम् ।

प्रमादाद् ग्रन्थस्यास्य ५२० पृष्ठातः परं ५२१ पत्राङ्कस्थले ५३२ संख्या · पुनः ९८० पृष्ठातः परं ९८१ संख्यास्थले ९४१ संख्या सञ्जाता, अतस्तदारभ्य यथाक्रमं बुद्धिमद्भिर्विशोधनीयमिति ।

चरक-संहिता।

सूत्रस्थानम्।

प्रथमोऽध्यायः।

अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम
इति ह स्माह भगवानात्रेयः। १ ॥
दीर्घञ्जीवितमन्विच्छन् भरद्वाज उपागमत्।
इन्द्रमुग्रतपा बुद्धा शरण्यममरेश्वरम् ॥
ब्रह्मणा हि यथाप्रोक्तमायुर्व्वेदं प्रजापतिः।
जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥
अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्।
ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥ २ ॥
विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम्।
तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम् ॥
तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः।
समेताः पुण्यकर्म्माणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥

अङ्गिरा जमदग्निश्च वशिष्ठः काश्यपो भृगुः
आत्रेयो गौतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्वलायनौ ।
पारिक्षिभिक्षुरात्रेयो भरद्वाजः * कपिष्ठलः ॥
विश्वामित्राश्वरथ्यौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिल्यौ वार्क्षिर्देवलगालवौ ॥
साङ्कृत्यो वैजवापिश्च कुशिको वादरायणः ।
वड़िशः शरलोमा च काप्यकात्यायनावुभौ ॥
काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्यपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेवच ॥
शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य † नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्याञ्चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम् ॥
रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसो जीवितस्य च ।
प्रादुर्भूतो मनुष्याणामन्तरायो महानयम् ॥
कः स्यात्तेषां शमोपाय इत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः ॥ ३ ॥
अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा ।
स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः ॥ ४ ॥

---

* कपिञ्जल इति पाठान्तरम् । † दमस्येति वा पाठः ।

कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम्।
अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः।
भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्मादृषिभिः स नियोजितः॥ ५॥
स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्।
ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम्॥
सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम्।
प्रोवाच भगवान् धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम्॥
व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः।
तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो॥ ६॥
तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्व्वेदं शतक्रतुः।
पदैरल्पैर्मतिं बुद्ध्वा विपुलां परमर्षये॥
हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम्।
त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः॥ ७॥
सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्ध * मायुर्व्वेदं महामतिः।
यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः॥
तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम्।
ऋषिभ्योऽनधिकं तन्तु शशंसानवशेषयन्॥
ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम्।
दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः॥ ८॥
तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा।
सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म्म च॥

---

* त्रिस्कन्धमिति पाठान्तरम्।

समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः ।
लेभिरे परमं शर्म्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् ॥ ९ ॥
अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्व्वेदं पुनर्व्वसुः ।
शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया ॥
अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।
हारीतः चारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः ॥ १० ॥
बुद्धेर्व्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः ।
तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशो यतोऽभवत् ॥
अथ भेलादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं कृतानि च ।
श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः ॥
श्रुत्वा सूत्रणमर्थानामृषयः पुण्यकर्म्मणाम् ।
यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे ॥ ११ ॥
सर्व्वे एवास्तुवंस्तांश्च सर्व्वभूतहितैषिणः ।
साधु भूतेष्वनुक्रोश इत्युच्चैरब्रुवन् समम् ॥
तं पुण्यं शुश्रुवुः शब्दं दिवि देवर्षयः स्थिताः ।
सामराः परमर्षीणां श्रुत्वा मुमुदिरे परम् ॥
अहो साध्विति निर्घोषो लोकांस्त्रीनन्ववादयत् ।
नभसि स्निग्धगम्भीरो हर्षाद्भूतैरुदीरितः ॥
शिवो वायुर्व्ववौ सर्व्वा भाभिरुन्मीलिता दिशः ।
निपेतुः सजलाश्चैव दिव्याः कुसुमवृष्टयः ॥ १२ ॥
अथाग्निवेशप्रमुखान् विविशुर्ज्ञानदेवताः ।
बुद्धिः सिद्धिः स्मृतिर्मेधा धृतिः कीर्त्तिः क्षमा दया ॥ १३ ॥
तानि चानुमतान्येषां तन्त्राणि परमर्षिभिः ।

भावाय भूतसङ्घानां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ॥ १४ ॥
हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्व्वेदः स उच्यते ॥ १५ ॥
शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम् ।
नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते ॥ १६ ॥
तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः ।
वक्ष्यतेऽयम्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः ॥ १७ ॥
सर्व्वदा सर्व्वभावानां सामान्यं वृद्धिकारणम् ।
ह्रासहेतुर्व्विशेषश्च प्रवृत्तिरुभयस्य तु ॥
सामान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृत् ।
तुल्यार्थता हि सामान्यं विशेषस्तु विपर्य्ययः ॥ १८ ॥
सत्त्वमात्मा शरीरञ्च त्रयमेतत्त्रिदण्डवत् ।
लोकस्तिष्ठति संयोगात् तत्र सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥
स पुमांश्चेतनं तच्च तच्चाधिकरणं स्मृतम् ।
वेदस्यास्य तदर्थं हि वेदोऽयं सम्प्रकाशितः ॥ १९ ॥
खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसंग्रहः ।
सेन्द्रियं चेतनं द्रव्यं निरिन्द्रियमचेतनम् ॥ २० ॥
सार्था गुर्व्वादयो बुद्धिः प्रयत्नान्ताः परादयः ।
गुणाः प्रोक्ताः प्रयत्नादि कर्म्म चेष्टितमुच्यते ॥ २१ ॥
समवायोऽपृथग्भावो भूम्यादीनां गुणैर्म्मतः ।
स नित्यो यत्र हि द्रव्यं न तत्रानियतो गुणः ॥ २२ ॥
यत्राश्रिताः कर्म्मगुणाः कारणं समवायि यत् ।
तद्द्रव्यं समवायी तु निश्चेष्टः कारणं गुणः ॥ २३ ॥

संयोगे च विभागे च कारणं द्रव्यमाश्रितम् ।
कर्त्तव्यस्य क्रिया कर्म्म कर्म्म नान्यदपेक्षते ॥ २४ ॥
इत्युक्तं कारणं कार्य्यं धातुसाम्यमिहोच्यते ।
धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम् ॥ २५ ॥
कालबुद्धीन्द्रियार्थानां योगो मिथ्या न चाति च ।
द्वयाश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधो हेतुसंग्रहः ॥ २६ ॥
शरीरं सत्त्वसंज्ञञ्च व्याधीनामाश्रयो मतः ।
तथा सुखानां योगस्तु सुखानां कारणं समः ॥ २७ ॥
निर्व्विकारः परस्त्वात्मा सत्त्वभूतगुणेन्द्रियैः ।
चैतन्ये कारणं नित्यो द्रष्टा पश्यति हि क्रियाः ॥ २८ ॥
वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसंग्रहः ।
मानसः पुनरुद्दिष्टो रजश्च तम एव च ॥
प्रशाम्यत्यौषधैः पूर्व्वो दैवयुक्तिव्यपाश्रयैः ।
मानसो ज्ञानविज्ञानधैर्य्यस्मृतिसमाधिभिः ॥ २९ ॥
रूक्षः शीतो लघुः सूक्ष्मश्चलोऽथ विशदः खरः ।
विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मारुतः सम्प्रशाम्यति ॥
सस्नेहमुष्णं तीक्ष्णञ्च द्रवमम्लं सरं कटु ।
विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशु प्रशाम्यति ॥
गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्थिरपिच्छिलाः ।
श्लेष्मणः प्रशमं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥ ३० ॥
विपरीतगुणैर्देशमात्राकालोपपादितैः ।
भेषजैर्व्विनिवर्त्तन्ते विकाराः साध्यसम्मताः ।
साधनं नत्वसाध्यानां व्याधीनामुपदिश्यते ॥ ३१ ॥

भूयश्चातो यथाद्रव्यं गुणकर्म्माणि वक्ष्यते ॥ ३२ ॥
रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।
निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥
स्वादुरम्लोऽथ लवणः कटुकस्तिक्त एव च ।
कषायश्चेति षट्कोऽयं रसानां संग्रहः स्मृतः ॥ ३३ ॥
स्वाद्वम्ललवणा वायुं कषायस्वादुतिक्तकाः ।
जयन्ति पित्तं श्लेष्माणं कषायकटुतिक्तकाः ॥ ३४ ॥
किञ्चिद्दोषप्रशमनं किञ्चिद्धातुप्रदूषणम् ।
स्वस्थवृत्तौ मतं किञ्चित् त्रिविधं द्रव्यमुच्यते ॥ ३५ ॥
तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं जाङ्गमौद्भिदपार्थिवम् ।
मधूनि गोरसाः पित्तं वसा मज्जासृगामिषम् ॥ ३६ ॥
विण्मूत्रचर्म्मरेतोऽस्थिस्नायुशृङ्गनखाः खुराः ।
जङ्गमेभ्यः प्रयुज्यन्ते केशा लोमानि रोचनाः ॥
सुवर्णं समलाः पञ्च लोहाः ससिकता सुधा ।
मनःशिलाले मणयो लवणं गैरिकाञ्जने ॥
भौममौषधमुद्दिष्टमौद्भिदन्तु चतुर्व्विधम् ।
वनस्पतिस्तथा वीरुद् वानस्पत्यस्तथौषधिः ॥
फलैर्व्वनस्पतिः पुष्पैर्वानस्पत्यः फलैरपि ।
ओषध्यः फलपाकान्ताः प्रतानैर्वीरुधः स्मृताः ॥
मूलत्वक्सारनिर्य्यासनाड़स्वरसपल्लवाः ।
क्षाराः क्षीरं फलं पुष्पं भस्म तैलानि कण्टकाः ॥
पत्राणि शुङ्गाः कन्दाश्च प्ररोहाश्चौद्भिदो गणः ॥ ३७ ॥
मूलिन्यः षोडशैकोना फलिन्यो विंशतिः स्मृताः ।

महास्नेहाश्च चत्वारः पञ्चैव लवणानि च ॥
अष्टौ मूत्राणि संख्यातान्यष्टावेव पयांसि च।
शोधनार्थाश्च षड़् वृक्षाः पुनर्व्वसुनिदर्शिताः ॥
य एतान् वेत्ति संयोक्तुं विकारेषु स वेदवित् ॥ ३८ ॥
हस्तिदन्ती हैमवती श्यामा त्रिवृदधोगुड़ा।
सप्तला श्वेतनामा च प्रत्यक्श्रेणी गवाक्ष्यपि ॥
ज्योतिष्मती च बिम्बी च शणपुष्पी विषाणिका।
अजगन्धा द्रवन्ती च क्षीरिणी चात्र षोड़शी ॥
शणपुष्पी च बिम्बी च छर्द्दने हैमवत्यपि।
श्वेता ज्योतिष्मती चैव योज्या शीर्षविरेचने ॥
एकादशावशिष्टा याः प्रयोज्यास्ता विरेचने।
इत्युक्ता नामकर्म्मभ्यां मूलिन्यः फलिनीः शृणु ॥ ३९ ॥
शङ्खिन्यथ विड़ङ्गानि त्रपुषं मदनानि च।
आनूपं स्थलजञ्चैव क्लीतकं द्विविधं स्मृतम् ॥
धामार्गवमथेक्ष्वाकु जीमूतं कृतवेधनम्।
प्रकीर्य्या चोदकीर्य्या च प्रत्यक्पुष्पी तथाभया ॥
अन्तःकोठरपुष्पी च हस्तिपर्णाश्च शारदम्।
कम्पिल्लकारग्वधयोः फलं यत् कुटजस्य च ॥
मदनं कुटजञ्चैव त्रपुषं हस्तिपर्णिनी।
एतानि वमने चैव योज्यान्यास्थापनेषु च ॥
नस्तःप्रच्छर्द्दने चैव प्रत्यक्पुष्पी विधीयते।
दश यान्यवशिष्टानि तान्युक्तानि विरेचने।
नामकर्म्मभिरुक्तानि फलान्येकोनविंशतिः ॥ ४० ॥

सर्पिस्तैलं वसा मज्जा स्नेहो दृष्टश्चतुर्व्विधः।
पानाभ्यञ्जनवस्त्यर्थं नस्यार्थञ्चैव योगतः॥
स्नेहना जीवना वर्ण्या बलोपचयवर्द्धनाः।
स्नेहाह्येते च विहिताः वातपित्तकफापहाः॥ ४१ ॥
सौवर्च्चलं सैन्धवञ्च विड़मौद्भिदमेव च।
सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च॥
स्निग्धान्युष्णानि तीक्ष्णानि दीपनीयतमानि च।
आलेपनार्थे युज्यन्ते स्नेहस्वेदविधौ तथा॥
अधोभागोर्द्ध्वभागेषु निरूहेष्वनुवासने।
अभ्यञ्जने भोजनार्थे शिरसश्च विरेचने॥
शस्त्रकर्म्मणि वर्त्त्यर्थमञ्जनोत्सादनेषु च।
अजीर्णानाहयोर्वाते गुल्मे शूले तथोदरे॥ ४२ ॥
उक्तानि लवणान्यूर्द्ध्वं मूत्राण्यष्टौ निबोध मे।
मुख्यानि यानि ह्यष्टानि सर्व्वाण्यात्रेयशासने॥
अविमूत्रमजामूत्रं गोमूत्रं माहिषञ्च यत्।
हस्तिमूत्रमथोष्ट्रस्य हयस्य च खरस्य च॥ ४३ ॥
उष्णं तीक्ष्णमथोऽरूक्षं कटुकं लवणान्वितम्।
मूत्रमुत्सादने युक्तं युक्तमालेपनेषु च॥
युक्तमास्थापने मूत्रं युक्तञ्चापि विरेचने।
स्वेदेष्वपि च तद्युक्तमानाहेष्वगदेषु च॥
उदरेष्वथ चार्शःसु गुल्मकुष्ठकिलासिषु।
तद्युक्तमुपनाहेषु परिषेके तथैव च॥
दीपनीयं विषघ्नञ्च क्रिमिघ्नञ्चोपदिश्यते।

पाण्डुरोगोपसृष्टानामुत्तमं सर्व्वथोच्यते * ॥
श्लेष्माणं शमयेत् पीतं मारुतञ्चानुलोमयेत् ।
कर्षेत् पित्तमधोभागमित्यस्मिन् गुणसंग्रहः ॥
सामान्येन मयोक्तस्तु पृथक्त्वेन प्रवक्ष्यते ॥ ४४ ॥
अवीमूत्रं सतिक्तं स्यात् स्निग्धं पित्ताविरोधि च ।
आजं कषायमधुरं पथ्यं दोषान्निहन्ति च ॥
गव्यं समधुरं किञ्चित् दोषघ्नं क्रिमिकुष्ठनुत् ।
कण्डूञ्च शमयेत् पीतं सम्यग् दोषोदरे हितम् ॥
अर्शःशोफोदरघ्नन्तु सक्षारं माहिषं सरम् ॥
हास्तिकं लवणं मूत्रं हितन्तु क्रिमिकुष्ठिनाम् ।
प्रशस्तं बद्धविण्मूत्रविषश्लेष्मामयार्शसाम् ॥
सतिक्तं श्वासकासघ्नमर्शोघ्नं चौष्ट्रमुच्यते ।
वाजिनां तिक्तकटुकं कुष्ठव्रणविषापहम् ॥
खरमूत्रमपस्मारोन्मादग्रहविनाशनम् ।
इतीहोक्तानि मूत्राणि यथासामर्थ्ययोगतः ॥ ४५ ॥
अथ क्षीराणि वक्ष्यन्ते कर्म्म चैषां गुणाश्च ये ।
अवीक्षीरमजाक्षीरं गोक्षीरं माहिषञ्च यत् ॥
उष्ट्रीणामथ नागीनां वड़वायाः स्त्रियास्तथा । ४६ ॥
प्रायशो मधुरं स्निग्धं शीतं स्तन्यं पयोमतम् ।
प्रीणनं वृंहणं वृष्यं मेध्यं बलञ्च मनस्करम् ॥
जीवनीयं श्रमहरं श्वासकासनिवर्हणम् ।
हन्ति शोणितपित्तञ्च सन्धानं विहतस्य च ॥

* शर्म्म चोच्यते इति पाठान्तरम् ।

सर्व्वप्राणभृतां सात्म्यं शमनं शोधनं तथा ।
तृष्णाघ्नं दीपनीयञ्च श्रेष्ठं क्षीणक्षतेषु च ॥
पाण्डुरोगेऽम्लपित्ते च शोषे गुल्मे तथोदरे ।
अतीसारे ज्वरे दाहे श्वयथौ च विधीयते ॥
योनिशुक्रप्रदोषेषु मूत्रेषु प्रदरेषु च ।
पुरीषे ग्रथिते पथ्यं वातपित्तविकारिणाम् ॥
नस्यालेपावगाहेषु वमनास्थापनेषु च ।
विरेचने स्नेहने च पयः सर्व्वत्र युज्यते ॥
यथाक्रमं क्षीरगुणानेकैकस्य पृथक् पृथक् ।
अन्नपानादिकेऽध्याये भूयो वक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४७ ॥
अथापरे त्रयो वृक्षाः पृथक् ये फलमूलिभिः ।
स्नुह्यर्काश्मन्तकास्तेषामिदं कर्म्म पृथक् पृथक् ॥
वमनेऽश्मन्तकं विद्यात् स्नुहीक्षीरं विरेचने ।
क्षीरमर्कस्य विज्ञेयं वमने सविरेचने ॥ ४८ ॥
इमांस्त्रीनपरान् वृक्षानाहुर्येषां हितास्त्वचः ।
पूतिकः कृष्णगन्धा च तिल्वकश्च तथा तरुः ॥
विरेचने प्रयोक्तव्यः पूतिकस्तिल्वकस्तथा ।
कृष्णगन्धा परीसर्पे शोथेष्वर्शःसु चोच्यते ॥
दद्रुविद्रधिगण्डेषु कुष्ठेष्वप्यलजीषु च ।
षड् वृक्षान् शोधनानेतानपि विद्याद्विचक्षणः ॥ ४९ ॥
इत्युक्ताः फलमूलिन्यः स्नेहाश्च लवणानि च ।
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड् ये दृष्टाः पयस्त्वचः ॥ ५० ॥
ओषधीर्नामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ।

अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ॥ ५१ ॥
न नामज्ञानमात्रेण रूपमात्रेण वा पुनः।
ओषधीनां परांप्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥
योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्वविदुच्यते।
किं पुनर्यो विजानीयादोषधीः सर्व्वथा भिषक् ॥ ५२ ॥
योगमासान्तु यो विद्याद्देशकालोपपादितम्।
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य सविज्ञेयो भिषक्तमः ॥ ५३ ॥
यथा विषं यथा शस्त्रं यथाग्निरशनिर्यथा।
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ॥ ५४ ॥
औषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः।
विज्ञातमपि दुर्युक्तमनर्थायोपपद्यते ॥
योगादपि विषं तीक्ष्णं उत्तमं भेषजं भवेत्।
भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ॥ ५५ ॥
तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम्।
धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ॥
कुर्य्यान्निपतितो मूर्द्ध्नि सशेषं वासवाशनिः।
सशेषमातुरं कुर्य्यान्नत्वज्ञमतमौषधम् ॥ ५६ ॥
दुःखिताय शयानाय श्रद्दधानाय रोगिणे।
यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥
त्यक्तधर्म्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्म्मतेः।
नरो नरकपाती स्यात्तस्य सम्भाषणादपि ॥ ५७ ॥
वरमाशीविषविषं क्वथितं ताम्रमेव वा।
पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुड़ाः ॥

नतु श्रुतवतां वेशं विभ्रता * शरणागतात् ।
गृहीतमन्नं पानञ्चा वित्तं वा रोगपीड़ितात् ॥ ५८ ॥
भिषग्बुभुषु † र्म्मतिमानतः स्वगुणसम्पदि ।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद्यथा नृणाम् ॥ ५९ ॥
तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥
सम्यक् प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्याति कर्म्मणाम् ।
सिद्धिराख्याति सर्व्वैश्च गुणैर्युक्तं भिषक्तमम् ॥ ६० ॥

तत्र श्लोकाः ।

आयुर्व्वेदागमो हेतुरागमस्य प्रवर्त्तनम् ।
सूत्रणस्याभ्यनुज्ञानमायुर्व्वेदस्य निर्णयः ॥
सम्पूर्णं कारणं कार्य्यमायुर्व्वेदप्रयोजनम् ।
हेतवश्चैव दोषाश्च भेषजं संग्रहेण च ॥
रसाः सप्रत्ययद्रव्यास्त्रिविधो द्रव्यसंग्रहः ।
मूलिन्यश्च फलिन्यश्च स्नेहाश्च लवणानि च ॥
मूत्रं क्षीराणि वृक्षाश्च षड् ये क्षीरत्वगाश्रयाः ।
कर्म्माणि चैषां सर्व्वेषां योगायोगगुणागुणाः ॥
वैद्यापवादो यत्रस्थाः सर्व्वे च भिषजां गुणाः ।
सर्व्वमेतत् समाख्यातं पूर्व्वाध्याये महर्षिणा ॥ ६१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
दीर्घञ्जीवितीयो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

* विभ्रत इति पाठान्तरम् ।　　† बुभूषुरिति पाठान्तरम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातोऽपामार्गतण्डुलीयमध्यायं व्याख्यास्याम

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अपामार्गस्य वीजानि पिप्पलीर्म्मरिचानि च ।
विडङ्गान्यथ शिग्रूणि सर्षपांस्तुम्बुरूणि च ॥
अजाजीञ्चाजगन्धाञ्च पीलून्येलां हरेणुकाम् ।
पृथ्वीकां सुरसां श्वेतां कुठेरकफणिज्झकौ ॥
शिरीषवीजं लशुनं हरिद्रे लवणद्वयम् ।
ज्योतिष्मतीं नागरञ्च दद्याच्छीर्षविरेचने ॥
गौरवे शिरसः शूले पीनसेऽर्द्धावभेदके ।
क्रिमिव्याधावपस्मारे घ्राणनाशे प्रमोहके ॥ २ ॥
मदनं मधुकं निम्बं जीमूतं कृतवेधनम् ।
पिप्पलीकुटजेक्ष्वाकूण्येलां धामार्गवाणि च ॥
उपस्थिते श्लेष्मपित्ते व्याधावामाशयाश्रये ।
वमनार्थं प्रयुञ्जीत भिषग् देहमदूषयन ॥ ३ ॥
त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं नीलिनीं सप्तलां वचाम् ।
कम्पिल्लकं गवाचीञ्च चीरिणीमुदकीर्य्यकाम् ॥
पीलून्यारग्वधं द्राचां द्रवन्तीं निचुलानि च ।
पक्वाशयगते दोषे विरेकार्थं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
पाटलिञ्चाग्निमन्थञ्च विल्वं श्योणाकमेव च ।

काश्मर्य्यं शालपर्णीञ्च पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ॥
बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीमेरण्डं सपुनर्नवम् ।
यवान् कुलत्थान् कोलानि गुडूचीं मदनानि च ॥
पलाशं कत्तृणञ्चैव स्नेहांश्च लवणानि च ।
उदावर्त्ते विबन्धेषु युञ्ज्यादास्थापनेषु च ॥
अतएवौषधगणात् सङ्कल्प्यमनुवासनम् ।
मारुतघ्नमिति प्रोक्तः संग्रहः पाञ्चकर्म्मिकः ॥ ५ ॥
तान्युपस्थितदोषाणां स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
पञ्चकर्म्माणि कुर्व्वीत मात्राकालौ विचारयन् ॥ ६ ॥
मात्राकालाश्रया युक्तिः सिद्धिर्युक्तौ प्रतिष्ठिता ।
तिष्ठत्युपरि युक्तिज्ञो द्रव्यज्ञानवतां सदा ॥ ७ ॥
अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि यवागूर्व्विविधौषधाः ।
विविधानां विकाराणां तत्साध्यानां निवृत्तये ॥ ८ ॥
पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
यवागूर्दीपनीया स्याच्छूलघ्नी चोपसाधिता ॥ ९ ॥
दधित्थबिल्वचाङ्गेरीतक्रदाड़िमसाधिता ।
पाचनी ग्राहिणी पेया सवाते पाञ्चमूलिकी ॥ १० ॥
शालपर्णीबलाबिल्वैः पृश्निपर्ण्या च साधिता ।
दाड़िमाम्ला हिता पेया पित्तश्लेष्मातिसारिणाम् ॥ ११ ॥
पयस्यर्द्धोदके छागे ह्रीवेरोत्पलनागरैः ।
पेया रक्तातिसारघ्नी पृश्निपर्ण्या च साधिता ॥
दद्यात् सातिविषां पेयां सामे साम्लां सनागराम् ॥ १२ ॥
श्वदंष्ट्राकण्टकारीभ्यां मूत्रकृच्छ्रे सफाणिताम् ॥ १३ ॥

विड़ङ्गपिप्पलीमूलशिग्रुभिर्म्मरिचेन च।
तक्रसिद्धा यवागूः स्यात् क्रिमिघ्नी ससुवर्च्चिका॥ १४॥
मृद्वीकाशारिवालाजापिप्पलीमधुनागरैः।
पिपासाघ्नी विषघ्नी च सोमराजीविपाचिता॥ १५॥
सिद्धा वराहनिर्य्यूहे यवागूर्व्वृंहणी मता।
गवेधुकानां भृष्टानां कर्षणीया समाक्षिका॥ १६॥
सर्पिष्मती बहुतिला स्नेहनी लवणान्विता।
कुशामलकनिर्य्यूहश्यामाकानां विरूक्षणी॥ १७॥
दशमूलीशृता कासहिक्काश्वासकफापहा।
यमके मदिरासिद्धा पक्काशयरुजापहा॥ १८॥
शाकैर्म्मांसैस्तिलैर्म्माषैः सिद्धा वर्च्चोनिरस्यति।
जम्ब्वाम्रास्थिदधित्थाम्लविल्वैः सांग्राहिकी मता॥ १९॥
क्षारचित्रकहिङ्ग्वम्लवेतसैर्भेदिनी मता।
अभयापिप्पलीमूलविश्वैर्व्वातानुलोमनी॥ २०॥
तक्रसिद्धा यवागूः स्याद् घृतव्यापद्विनाशिनी।
तैलव्यापदि शस्ता स्यात् तक्रपिण्याकसाधिता॥ २१॥
गव्यमांसरसैः साम्ला विषमज्वरनाशिनी।
कण्ठ्या यवानां यमके पिप्पल्यामलकैः शृता॥ २२॥
ताम्रचूड़रसे सिद्धा रेतोमार्गरुजापहा।
समाषविदला वृष्या घृतक्षीरोपसाधिता॥ २३॥
उपोदिकादधिभ्यान्तु सिद्धा मदविनाशिनी।
क्षुधं हन्यादपामार्गक्षीरगोधारसैः शृता॥ २४॥

तत्र श्लोकाः।

अष्टाविंशतिरित्येता यवाग्वः परिकीर्त्तिताः ।
पञ्चकर्म्माणि चाश्रित्य प्रोक्तो भैषज्यसंग्रहः ॥
पूर्व्वं मूलफलज्ञानहेतोरुक्तं यदौषधम् ।
पञ्चकर्म्माश्रयज्ञानहेतोस्तत् कीर्त्तितं पुनः ॥
स्मृतिमान् हेतुयुक्तिज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ।
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
अपामार्गतण्डुलीयो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथात आरग्वधीयमध्यायं व्याख्यास्याम
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

आरग्वधः सैड़गजः करञ्जो वासा गुड़ूची मदनं हरिद्रे ।
श्याह्वः सुराह्वः खदिरोऽश्वग्ध निम्बोविड़ङ्गं करवीरकत्वक् ॥
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जोलशुनः शिरीषः सलोमशो गुग्गुलुंकृष्णगन्धे ।
फणिज्झको वत्सकसप्तपर्णौ पीलूनि कुष्ठं समनःप्रवाला ॥
वचा हरेणुस्त्रिवृता निकुम्भो भल्लातकं गैरिकमञ्जनञ्च ।
मनःशिलाले गृहधूम एला काशीशलोध्रार्जुनमुस्तसर्ज्जाः ॥
इत्यर्द्धरूपैर्विहिताः षड़ेते गोपित्तपीताः पुनरेव पिष्टाः ।
सिद्धाः परं सर्षपतैलयुक्ताश्चूर्णप्रदेहा भिषजा प्रयोज्याः ॥
कुष्ठानि कृच्छ्राणि नवं किलासं सुरेन्द्रलुप्तं किटिमं सदद्रु ।

भगन्दरार्शांस्यपचीं सपामां
हन्युः प्रयुक्तास्त्वचिरान्नराणाम् ॥ २ ॥
कुष्ठं हरिद्रे सुरसं पटोलं
निम्बाश्वगन्धे सुरदारु शिग्रु ।
ससर्षपं तुम्बुरुधान्यवन्यं
चण्डाञ्च चूर्णानि समानि कुर्य्यात् ॥
तैस्तक्रपिष्टैः प्रथमं शरीरं
तैलाक्तमुद्वर्त्तयितुं यतेत ।
तेनास्य कण्डूः पिड़काः सकोठाः
कुष्ठानि शोफाश्च शमं व्रजन्ति ॥ ३ ॥
कुष्ठामृतासङ्गकटङ्कटेरी-
काशीशकम्पिल्लकमुस्तलोध्रम् ।
सौगन्धिकं सर्जरसो विड़ङ्गं
मनःशिलाले करवीरकत्वक् ॥
तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णा-
न्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थम् ।
दद्रूः सकण्डूः किटिमानि पामा
विचर्च्चिकाचैव तथैति शान्तिम् ॥ ४ ॥
मनःशिलाले मरिचानि तैल-
मार्कं पयः कुष्ठहरः प्रदेहः ।
तुत्थं * विड़ङ्गं मरिचानि कुष्ठं
लोध्रञ्च तद्वत् समनःशिलं स्यात् ॥ ५ ॥

* तुल्यमिति पाठान्तरम् ।

रसाञ्जनं सप्रपन्नाड़वीजं युक्तः कपित्थस्य रसेन लेपः।
करञ्जवीजैड़गजं सकुष्ठं गोमूत्रपिष्टञ्च परः प्रदेहः॥ ६॥
उभे हरिद्रे कुटजस्य वीजं करञ्जवीजं सुमनःप्रवालान्।
त्वचं समध्यां हयमारकस्य लेपं तिलक्षारयुतं विदध्यात्॥ ७॥
मनःशिला त्वक् कुटजात् सकुष्ठः सलोमशः सैड़गजः करञ्जः।
ग्रन्थिश्च भौर्ज्जः करवीरमूलं चूर्णानि साध्यानि तुषोदकेन॥
पलाशनिर्दाहरसेन चापि कर्षोद्धृतान्याढ़कसंमितेन।
दर्व्वीप्रलेपं प्रवदन्ति लेपमेतत् परं कुष्ठनिसूदनाय॥ ८॥
पर्णानि पिष्ट्वा चतुरङ्गुलस्य तक्रेण पर्णान्यथ काकमाच्याः।
तैलाक्तगात्रस्य नरस्य कुष्ठान्युद्वर्त्तयेदश्वहनच्छदैश्च॥ ६॥
कोलं कुलत्थाः सुरदारु रास्ना माषातसी तैलफलानि कुष्ठम्।
वचा शताह्वा यवचूर्णमम्लमुष्णानि वातामयिनां प्रदेहः॥ १०॥
आनूपमत्स्यामिषवेशवारैरुष्णैः प्रदेहः पवनापहः स्यात्।
स्नेहैश्चतुर्भिर्दशमूलमिश्रैर्गन्धौषधैर्वानिलजित् प्रदेहः॥ ११॥
तक्रेण युक्तं यवचूर्णमुष्णं सक्षारमर्त्तिं जठरे निहन्यात्।
कुष्ठं शताह्वां सवचां यवानां चूर्णं सतैलाम्लमुषन्ति वाते॥ १२॥
उभे शताह्वे मधुकं मधूकं बलां पियालञ्च कशेरुकञ्च।
घृतं विदारीञ्च सितोपलाञ्च कुर्य्यात् प्रदेहं पवने सरक्ते॥ १३॥
रास्नां गुडूचीं मधुकं बले द्वे सजीवकं सर्षभकं पयश्च।
घृतञ्च सिद्धं मधुशेषयुक्तं रक्तानिलार्त्तिं प्रणुदेत् प्रदेहः॥ १४॥
वाते सरक्ते सघृतप्रदेहो गोधूमचूर्णं छगलीपयश्च।
नतोत्पलं चन्दनकुष्ठयुक्तं शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहः॥ १५॥
प्रपौण्डरीकं सुरदारु कुष्ठं यष्ठ्याह्वमेला कमलोत्पले च।

शिरोरुजायां सघृतः प्रदेहो लौहैरकापद्मकचोरकैश्च ॥ १६ ॥
रास्ना हरिद्रे नलदं शताह्वे द्वे देवदारूणि सितोपलाञ्च।
जीवन्तिमूलं सघृतं सतैलमालेपनं पार्श्वरुजासु कोष्णम् ॥ १७
शैवालपद्मोत्पलवेत्रतुङ्गं प्रपौण्डरीकाण्यमृणाललोध्रम्।
प्रियङ्गुकालीयकचन्दनानि निर्व्वापणः स्यात् सघृतः प्रदेहः ॥ १८
सितालतावेतसपद्मकानि यष्ट्याह्वमैन्द्री नलिनानि दूर्व्वा।
यवासमूलं कुशकाशयोश्च निर्व्वापणः स्यात् जलमेरका च ॥१९
शैलेयमेलागुरुणी सकुष्ठे चण्डा नतं त्वक् सुरदारु रास्ना।
शीतं निहन्यादचिरात् प्रदेहोविषं शिरीषस्तु ससिन्धुवारः॥२०
शिरीषलामज्जकहेमलोध्रै स्त्वग्दोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः।
पत्राम्बुलोध्राभयचन्दनानि शरीरदौर्गन्ध्यहरः प्रदेहः ॥ २१ ॥

तत्र श्लोकः।

इहात्रिजः सिद्धतमानुवाच द्वात्रिंशतं सिद्धमहर्षिपूज्यः।
चूर्णप्रदेहान् विविधामयघ्नानारग्वधीये जगतो हितार्थम् ॥ २२

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
आरग्वधीयो नाम तृतीयोऽध्यायः। ३।

चतुर्थोऽध्यायः।

अथातः षड्विरेचनशताश्रितीयमध्यायं व्याख्यास्याम
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु षड् विरेचनशतानि भवन्ति। षड् विरेचना-

श्रयाः। पञ्च कषायशतानि। पञ्च कषाययोनयः। पञ्चविधं कषायकल्पनम्। पञ्चाशन्महाकषाया इति संग्रहः ॥ २ ॥

षड् विरेचनशतानीति यदुक्तं तदिह संग्रहेणोदाहृत्य विस्तरेण कल्पोपनिषद्यनुव्याख्यास्यामः ॥ ३ ॥

त्रयस्त्रिंशद् योगशतं प्रणीतं
फलेष्वेकोनचत्वारिंशज्जीमूतकेषु योगाः।
पञ्च चत्वारिंशदिक्ष्वाकुषु
धामार्गवः षष्टिधा भवति योगयुक्तः ॥
कुटजस्त्वष्टादशधा योगमेति
कृतवेधनं षष्टिधा भवति योगयुक्तम्।
श्यामा त्रिवृद् योगशतं प्रणीतं दशापरे चात्र भवन्ति योगाः॥
चतुरङ्गुलो द्वादशधा योगमेति लोध्रं विधौ षोड़शयोगयुक्तम्।
महावृक्षो भवति विंशतियोगयुक्त-
एकोनचत्वारिंशत् सप्तलाशङ्खिन्योर्योगाः ॥

अष्टाचत्वारिंशद्दन्तीद्रवन्त्योरिति षड्विरेचनशतानि ॥ ४ ॥

षड् विरेचनाश्रया इति क्षीरमूलत्वक् पत्रपुष्पफलानीति ॥ ५ ॥

पञ्चकषाययोनय इति मधुरकषायः अम्लकषायः कटुकषायः तिक्तकषायः कषायकषायश्चेति तन्त्रे संज्ञा ॥ ६ ॥

पञ्चविधं कषायकल्पनमिति तद्यथा स्वरसः कल्कः शृतः शीतः फाण्टः कषाय इति ॥ ७ ॥

यन्त्रप्रपीड़नाद्द्रव्याद्रसः स्वरस उच्यते।
यत् पिण्डं रसपिष्टानां तत् कल्कं परिकीर्त्तितम् ॥
वह्नौ तु क्वथितं द्रव्यं शृतमाहुश्चिकित्सकाः।

द्रव्यादापोथितात्तोये तत् पुनर्निशि संस्थितात् ॥
कषायो योऽभिनिर्य्याति स शीतः समुदाहृतः ।
क्षिप्तोष्णतोये मृदितं तत् फाण्टं परिकीर्त्तितम् ॥ ८ ॥

तेषां यथापूर्व्वं बलाधिक्यम् । अतः कषायकल्पना व्याध्यातुरबलापेक्षिणी । नत्वेवं खलु सर्व्वाणि सर्व्वत्रोपयोगीनि भवन्ति ॥ ९ ॥

पञ्चाशन्महाकषाया इति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा जीवनीयो वृंहणीयो लेखनीयो भेदनीयः सन्धानीयो दीपनीय इति षट्कः कषायवर्गः। बल्यो वर्ण्यः कण्ठ्यो हृद्य इति चतुष्कः कषायवर्गः। तृप्तिघ्नोऽर्शोघ्नः कुष्ठघ्नः कण्डूघ्नः क्रिमिघ्नो विषघ्न इति षट्कः कषायवर्गः । स्तन्यजननः स्तन्यशोधनः शुक्रजननः शुक्रशोधन इति चतुष्कः कषायवर्गः। स्नेहोपगः स्वेदोपगो वमनोपगो विरेचनोपग आस्थापनोपगोऽनुवासनोपगः शिरोविरेचनोपग इति सप्तकः कषायवर्गः। छर्द्दिनिग्रहणस्तृष्णानिग्रहणो हिक्कानिग्रहण इति त्रिकः कषायवर्गः। पुरीषसंग्रहणीयः पुरीषविरजनीयो मूत्रसंग्रहणीयो मूत्रविरजनीयो मूत्रविरेचनीय इति पञ्चकः कषायवर्गः । कासहरः श्वासहरः शोथहरो ज्वरहरः श्रमहर इति पञ्चकः कषायवर्गः । दाहप्रशमनः शीतप्रशमनः उदर्द्दप्रशमनोऽङ्गमर्द्दप्रशमनः शूलप्रशमन इति पञ्चकः कषायवर्गः । शोणितास्थापनो वेदनास्थापनः संज्ञास्थापनः प्रजास्थापनोवयःस्थापन इति पञ्चकः कषायवर्गः। इति पञ्चाशन्महाकषायाः महताञ्च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति ।

तेषामेकैकस्मिन् महाकषाये दश दशावयविकान् कषायाननुव्याख्यास्यामः। तान्येव पञ्चकषायशतानि भवन्ति। तद्यथा जीवकर्षभकौ मेदामहामेदा काकोलीक्षीरकाकोली मुद्गमाषपर्ण्यौ जीवन्ती मधुकमिति दशेमानि जीवनीयानि भवन्ति (१)। क्षीरिणीराजक्षवकबलाकाकोलीक्षीरकाकोलीवाट्यायनी भद्रौदनी भारद्वाजी पयस्यर्ष्यगन्धा इति दशेमानि बृंहणीयानि भवन्ति (२)। मुस्तकुष्ठहरिद्रादारुहरिद्रावचातिविषाकटुरोहिणीचित्रकचिरिविल्वहैमवत्य इति दशेमानि लेखनीयानि भवन्ति (३)। सुवहार्कोरुवुकाग्निमुखीचित्राचित्रकचिरिविल्वशङ्खिनी शकुलादनी स्वर्णक्षीरिण्य इति दशेमानि भेदनीयानि भवन्ति (४)। मधुकमधुपर्णीपृश्निपर्ण्यम्बष्ठकी समङ्गा मोचरसधातकीलोध्रप्रियङ्गुकट्फलानीति दशेमानि सन्धानीयानि भवन्ति (५)। पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेराम्लवेतसमरिचाजमोदाभल्लातकास्थिहिङ्गुनिर्य्यासा इति दशेमानि दीपनीयानि भवन्ति (६) इति षट्कः कषायवर्गः।

ऐन्द्र्यृषभ्यतिरसर्ष्यप्रोक्तापयस्याश्वगन्धास्थिरारोहिणीबलातिबला इति दशेमानि बल्यानि भवन्ति (७)। चन्दनतुङ्गपद्मकोशीरमधुकमञ्जिष्ठासारिवा पयस्या सितालता इति दशेमानि वर्ण्यानि भवन्ति (८)। सारिवेक्षुमूलमधुक पिप्पलीद्राक्षाविदारीकैटर्य्यहंसपादीबृहती कण्टकारिका इति दशेमानि कण्ठ्यानि भवन्ति (९)। आम्राम्रातकनिकुचकरमर्द्दवृक्षाम्लाम्लवेतसकुवलबदरदाड़िममातुलुङ्गानीति दशेमानि हृद्यानि भवन्ति (१०)। इति चतुष्कः कषायवर्गः॥

जीवकजीवन्ती-शालपर्ण्य इति दशेमानि स्नेहोपगानि भवन्ति
(२१)। शोभाञ्जनकैरण्डार्कवृश्चीरपुनर्नवायवतिलकुलत्थ-
माषबदराणीति दशेमानि स्वेदोपगानि भवन्ति (२२)। मधु-
मधुक-कोविदारकर्बुदारनीपविदुल-विम्बीशणपुष्पीसदापुष्पी-
प्रत्यक्पुष्प्य इति दशेमानि वमनोपगानि भवन्ति (२३)।
द्राक्षाकाश्मर्य्यपरूषकाभयामलक-विभीतककुवलबदरकर्कन्धू-
पीलूनीति दशेमानि विरेचनोपगानि भवन्ति (२४)।
त्रिवृद्बिल्वपिप्पलीकुष्ठसर्षपवचावत्सकफलशतपुष्पामधुकमदन-
फलानीति दशेमान्यास्थापनोपगानि भवन्ति (२५)। रास्ना-
सुरदारुबिल्व-मदनशतपुष्पा-वृश्चीरपुनर्नवाश्वदंष्ट्राग्निमन्थश्यो-
नाका इति दशेमान्यनुवासनोपगानि भवन्ति (२६)। ज्योति-
ष्मतीक्षवकमरिचपिप्पलीविड़ङ्गशिग्रुसर्षपापामार्गतण्डुलश्वेता-
महाश्वेता इति दशेमानि शिरोविरेचनोपगानि भवन्ति
(२७)। इति सप्तकः कषायवर्गः।

जम्ब्वाम्रपल्लवमातुलुङ्गाम्लबदरदाड़िमयवयष्टिकोशीरमृल्लाजा
इति दशेमानि छर्द्दिनिग्रहणानि भवन्ति (२८)। नागर-
धन्वयवासकमुस्तपर्पटकचन्दनकिराततिक्तकगुड़ूचीह्रीवेरधान्य-
कपटोलानीति दशेमानि तृष्णानिग्रहणानि भवन्ति
(२९)। शटीपुष्करमूलबदरबीजकण्टकारिकावृहतीवृक्षरुहाभया-
पिप्पली-दुरालभाकुलीरशृङ्ग्य इति दशेमानि हिक्कानिग्रह-
णानि भवन्ति (३०)। इति त्रिकः कषायवर्गः।

प्रियङ्ग्वनन्ताम्रास्थिकट्वङ्गलोध्रमोचरससमङ्गाधातकीपुष्पपद्मा-
पद्मकेशराणीति दशेमानि पुरीषसंग्रहणीयानि भवन्ति (३१)।

जम्बुशल्लकीत्वक्कच्छुरामधुकशाल्मली-श्रीवेष्टक-भृष्टमृत पयस्योतपलतिलकणा इति दशेमानि पुरीषविरजनीयानि भवन्ति (३२)। जम्ब्वाम्रप्लक्षवटकपीतनोडुम्बराश्वत्थ भल्लातकाश्मन्तकसोमवल्का इति दशेमानि मूत्रसंग्रहणानि भवन्ति (३३)। पद्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिकपुण्डरीक-शतपत्रमधुकप्रियङ्गुधातकीपुष्पाणीति दशेमानि मूत्रविरजनीयानि भवन्ति (३४)। वृक्षादनीश्वदंष्ट्रावसुकवशिर-पाषाणभेददर्भकुशकाशगुन्द्रेतकटमूलानीति दशेमानि मूत्रविरेचनीयानि भवन्ति (३५)। इति पञ्चकः कषायवर्गः।

द्राक्षाभयामलक-पिप्पलीदुरालभाशृङ्गीकण्टकारिकावृश्चीर-पुनर्नवातामलक्य इति दशेमानि कासहराणि भवन्ति (३६)। शठीपुष्करमूलाम्लवेतसैलाहिङ्गुगुरुसुरसातामलकी-जीवन्तीचण्डा इति दशेमानि श्वासहराणि भवन्ति (३७)। पाटलाग्निमन्थविल्वश्योणाक-काश्मर्य्यकण्टकारिकाबृहतीशाल-पर्णीपृश्निपर्णीगोक्षुरका इति दशेमानि शोथहराणि भवन्ति (३८)। शारिवाशर्करापाठामञ्जिष्ठा-द्राक्षापीलुपरूषकाभया-मलकविभीतकानीति दशेमानि ज्वरहराणि भवन्ति (३९)। द्राक्षाखर्ज्जूरपियालबदरदाड़िमफल्गुपरूषकेक्षुयवयष्टिका इति दशेमानि श्रमहराणि भवन्ति (४०)। इति पञ्चकः कषायवर्गः।

लाजाचन्दनकाश्मर्य्यफलमधुकशर्करानीलोत्पलोशीरशारिवा गुडूचीह्रीवेराणीति दशेमानि दाहप्रशमनानि भवन्ति (४१)। तगरागुरु-धान्यक-शृङ्गवेरभूतीकवचा--कण्ठकारिकाग्निमन्थ-

श्योनाकपिप्पल्य इति दशेमानि शीतप्रशमनानि भवन्ति (४२) । तिन्दुकपियालबदरखदिरकदरसप्तपर्णाश्वकर्णार्ज्जुनासनारिमेदा इति दशेमान्यदाहप्रशमनानि भवन्ति (४३) । विदारिगन्धापृश्निपर्णीबृहतीकण्टकारिकैरण्डकाकोलीचन्दनोशीरैलामधुकानीति दशेमानयङ्गमर्द्दप्रशमनानि भवन्ति (४४) । पिप्पलीपिप्पलीमूल-चव्यचित्रकशृङ्गवेर-मरिचाजमोदाजगन्धाजाजीगण्डीराणीति दशेमानि शूलप्रशमनानि भवन्ति (४५) । इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

मधुमधुकरुधिरमोचरसमृतकपाललोध्रगैरिकप्रियङ्गुशर्करालाजा इति दशेमानि शोणितस्थापनानि भवन्ति (४६) । शालकट्फलकदम्बपद्मकतुङ्ग-मोचरसशिरीषवञ्जुलैलवालुकाशोका इति दशेमानि वेदनास्थापनानि भवन्ति (४७) । हिङ्गुकैटर्य्यारिमेदवचाचोरकवयःस्थागोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिण्य इति दशेमानि संज्ञास्थापनानि भवन्ति (४८) । ऐन्द्रीब्राह्मीशतवीर्य्या-सहस्रवीर्य्यामोघाव्यथाशिवारिष्टावाट्यपुष्पीविश्वक्सेनकान्ता इति दशेमानि प्रजास्थापनानि भवन्ति (४९) अमृताभयाधात्रीमुक्ताश्वेताजीवन्त्यतिरसामण्डूकपर्णीस्थिरा-पुनर्नवा इति दशेमानि वयःस्थापनानि भवन्ति (५०) । इति पञ्चकः कषायवर्गः ।

इति पञ्च कषायशतान्यभिसमस्य पञ्चाशन्महाकषायाः महतां च कषायाणां लक्षणोदाहरणार्थं व्याख्याता भवन्ति । १० ।

नहि विस्तरस्य प्रमाणमस्ति नचाप्यतिसंक्षेपोऽल्प-

बुद्धीनां सामर्थ्यायोपकल्प्यते। तस्मादनतिसंक्षेपेणानतिविस्तरेण चोद्दिष्टाः। एतावन्तो ह्यल्पबुद्धीनां व्यवहाराय बुद्धिमताञ्च स्वालक्षण्यानुमानयुक्तिकुशलानामनुक्तार्थज्ञानायेति। ११।

एवं वादिनं भगवन्तमात्रेय मग्निवेश उवाच। नैतानि भगवन् पञ्चकषायशतानि पूर्य्यन्ते, तानि तानि ह्यवाङ्गानि संप्लवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विति। १२। तमुवाच भगवानात्रेयः। नैतदेवं बुद्धिमता द्रष्टव्यमग्निवेश! एकोऽपि ह्यनेकां संज्ञां लभते कार्य्यान्तराणि कुर्व्वन्। तद्यथा पुरुषो बहूनां कर्म्मणां करणे समर्थो भवति। स यद्यत् कर्म्म करोति तस्य तस्य कर्म्मणः कर्त्तृकरणकार्य्यसंप्रयुक्तं तत्तद् गौणं नामविशेषं प्राप्नोति। तद्वदौषधद्रव्यमपि द्रष्टव्यम्। यदि चैकमेव किञ्चिद् द्रव्यमासादयामस्तथागुणयुक्तं यत् सर्व्वकर्म्मणां करणे समर्थं स्यात् कस्ततोऽन्यदिच्छेदुपधारयितुमुपदेष्टुं वा शिष्येभ्य इति। १३।

तत्र श्लोकाः।

यतो यावन्ति यैर्द्रव्यैर्विरेचनशतानि षट्।
उक्तानि संग्रहेणेह तथैवैषां षडाश्रयाः॥
रसा लवणवर्ज्याश्च कषाया इति संज्ञिताः।
तस्मात् पञ्चविधा योनिः कषायाणामुदाहृता॥
तथा कल्पनमप्येषामुक्तं पञ्चविधं पुनः।
महताञ्च कषायाणां पञ्चाशत् परिकीर्त्तिताः॥
पञ्च चापि कषायाणां शतान्युक्तानि भागशः।

लक्षणार्थं प्रमाणं हि विस्तरस्य न विद्यते ॥
न चालमतिसंक्षेपः सामर्थ्यायोपकल्प्यते ।
अल्पबुद्धेरयं तस्मान्नातिसंक्षेपविस्तरः ॥
मन्दानां व्यवहाराय बुधानां बुद्धिवृद्धये ।
पञ्चाशत्कोह्ययं वर्गः कषायाणामुदाहृतः ॥
तेषां कर्म्मसु वाह्येषु योगमाभ्यन्तरेषु च ।
संयोगञ्च प्रयोगञ्च यो वेद स भिषग्वरः ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
षड्विरेचनशताश्रितीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति हस्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

मात्राशी स्यात् । आहारमात्रा पुनरग्निबलापेक्षिणी । यावद्ध्यस्याशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं यथाकालं जरां गच्छति तावदस्य मात्राप्रमाणं वेदितव्यम्भवति ॥ २ ॥

तत्र शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभशम्बरादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति । तथा पिष्टेक्षु-क्षीरविकृति-माषानूपौदकपिशितादीन्याहार-द्रव्याणि प्रकृतिगुरूण्यपि मात्रामेवापेक्षन्ते । नचैवमुक्ते द्रव्ये गुरु-लाघवमकारणं मन्येत । लघूनि हि द्रव्याणि वाय्वग्निगुणबहु-

लानि भवन्ति। पृथिवीसोमगुणबहुलानीतराणि। तस्मात् स्वगुणादपि लघून्यग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यल्पदोषाणि चोच्यन्ते अपि सौहित्योपयुक्तानि। गुरूणि पुनर्नाग्निसन्धुक्षणस्वभावान्यसामान्यादतश्चातिमात्रं दोषवन्ति सौहित्योपयुक्तानि अन्यत्र व्यायामाग्निबलात्॥ ३॥

सैषा भवत्यग्निबलापेक्षिणी मात्रा नच नापेक्षते द्रव्यम्। द्रव्यापेक्षया च त्रिभागसौहित्यमर्द्धसौहित्यं वा गुरूणामुपदिश्यते। लघूनामपि च नातिसौहित्यमग्नेर्युक्त्यर्थम्। मात्रावद्ध्यशनमशितमनुपहत्य प्रकृतिं बलवर्णसुखायुषा योजयत्युपयोक्तारमवश्यमिति॥ ४॥

भवन्ति चात्र।

गुरु पिष्टमयं तस्मात्तण्डुलान् पृथुकानपि।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद् बुभुक्षितः॥
वल्लूरं शुष्कशाकानि शालूकानि बिसानिच।
नाभ्यसेद् गौरवान्मांसं कृशं नैवोपयोजयेत्॥
कूर्च्चिकांश्च किलाटांश्च शौकरं गव्यमाहिषम्।
मत्स्यान् दधि च माषांश्च यवकांश्च न शीलयेत्॥ ५॥
षष्टिकान् शालिमुद्गांश्च सैन्धवामलके यवान्।
आन्तरीक्षं पयः सर्पिर्जाङ्गलं मधु चाभ्यसेत्॥
तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येनानुवर्त्तते।
अजातानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत्॥ ६॥
अत ऊर्द्ध्वं शरीरस्य कार्य्यमभ्यञ्जनादिकम्।
स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य गुणतः संप्रवक्ष्यते॥

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोः प्रयोजयेत् ।
पञ्चरात्रेऽष्टरात्रे वा स्रावणार्थे रसाञ्जनम् ॥ ७ ॥
चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम् ।
दिवा तन्न प्रयोक्तव्यं नेत्रयोस्तीक्ष्णमञ्जनम् ॥
विरेकदुर्ब्बला दृष्टिरादित्यं प्राप्य सीदति ।
तस्मात् स्राव्यं निशायान्तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते ।
ततः श्लेष्महरं कर्म्म हितं दृष्टेः प्रसादनम् ॥ ८ ॥
यथा हि कनकादीनां मलिनां विविधात्मनाम् ।
धौतानां निर्म्मला शुद्धिस्तैलचेलकचादिभिः ॥
एवं नेत्रेषु मर्त्त्यानामञ्जनाश्च्योतनादिभिः ॥
दृष्टिर्निराकुला भाति निर्म्मले नभसीन्दुवत् ॥ ९ ॥
हरेणुकां प्रियङ्गुञ्च पृथ्वीकां केशरं नखम् ।
ह्रीवेरं चन्दनं पत्रं त्वगेलोशीरपद्मकम् ॥
ध्यामकं मधुकं मांसी गुग्गुल्वगुरु शर्करम् ।
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षलोध्रत्वचः शुभाः ॥
वन्यं सर्ज्जरसं मुस्तं शैलेयं कमलोत्पले ।
श्रीवेष्टकं शल्लकीञ्च शुकवर्हमथापि च ॥
पिष्ट्वा लिम्पेच्छरेषीकां तां वर्त्तिं यवसन्निभाम् ।
अङ्गुष्ठसंमितां कुर्य्यादष्टाङ्गुलसमां भिषक् ॥
शुष्कां विगर्भां तां वर्त्तिं धूमनेत्रार्पितां नरः ।
स्नेहाक्तामग्निसंप्लुष्टां पिवेत् प्रायोगिकीं सुखाम् ॥ १० ॥
वसाघृतमधूच्छिष्टैर्युक्तियुक्तैर्व्वरौषधैः ।
वर्त्तिं मधुरकैः कृत्वा स्नैहिकीं धूममाचरेत् ॥ ११ ॥

श्वेता ज्योतिष्मती चैव हरितालं मनःशिला।
गन्धाश्चागुरुपत्राद्या धूमो मूर्द्धविरेचनम्॥ १२॥
गौरवं शिरसः शूलं पीनसार्द्धावभेदकौ।
कर्णाक्षिशूलं कासश्च हिक्काश्वासौ गलग्रहः॥
दन्तदौर्ब्बल्यमास्रावः स्रोतोघ्राणाक्षिदोषजः।
पूतिघ्राणास्यगन्धश्च दन्तशूलमरोचकः॥
हनुमन्याग्रहः कण्डूः क्रिमयः पाण्डुता मुखे।
श्लेष्मप्रसेको वैस्वर्य्यं गलशुण्ड्युपजिह्विका॥
खालित्यं पिञ्जरत्वञ्च केशानां पतनन्तथा।
क्षवथुश्चातितन्द्राच बुद्धेर्मोहोऽतिनिद्रता॥
धूमपानात् प्रशाम्यन्ति बलं भवति चाधिकम्।
शिरोरुहकपालानामिन्द्रियाणां स्वरस्य च॥
नच वातकफात्मानो बलिनोऽप्यूर्द्ध्वजत्रुजाः।
धूमवक्त्रकपानस्य व्याधयः स्युः शिरोगताः॥ १३॥
प्रयोगपाने तस्याष्टौ कालाः सम्परिकीर्त्तिताः।
वातश्लेष्मसमुत्क्लेशः कालेष्वेषु हि लक्ष्यते॥
स्नात्वा भुक्त्वा समुल्लिख्य क्षुत्वा दन्तान् विघृष्य च।
नावनाञ्जननिद्रान्ते चात्मवान् धूमपो भवेत्॥
तथा वातकफात्मानो न भवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः।
रोगास्तस्य तु पेयाः स्युरापानास्त्रिस्त्रयस्त्रयः॥
परं द्विकालपायी स्यादह्नः कालेषु बुद्धिमान्।
प्रयोगे स्नैहिके त्वेकं वैरेच्यं त्रिश्चतुः पिबेत्॥ १४॥
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिर्लघुत्वं शिरसः शमः।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥ १५ ॥
वाधिर्य्यमान्ध्यमूकत्वं रक्तपित्तं शिरोभ्रमम् ।
अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्य्यादुपद्रवान् ॥
तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ।
स्नैहिकं धूमजे दोषे वायुः पित्तानुगो यदि ।
शीतन्तु रक्तपित्ते स्यात् श्लेष्मपित्ते विरूक्षणम् ॥ १६ ॥
परन्त्वतः प्रवक्ष्यामि धूमो येषां विगर्हितः ।
न विरिक्तः पिवेद्धूमं न कृते वस्तिकर्म्मणि ।
न रक्ती न विषेणार्त्तो न शोची न च गर्भिणी ॥
न श्रमे न मदे नामे न पित्ते न प्रजागरे ।
न मूर्च्छाभ्रमतृष्णासु न क्षीणे नापि च क्षते ॥
न मद्यदुग्धे पीत्वा च न स्नेहं न च माक्षिकम् ।
धूमं न भुक्त्वा दध्ना च न रूक्षः क्रुद्ध एव च ॥
न तालुशोषे तिमिरे शिरस्यभिहते न च ।
न शङ्खके न रोहिण्यां न मेहे न मदात्यये ॥
एषु धूममकालेषु मोहात् पिवति योनरः ।
रोगास्तस्य प्रवर्द्धन्ते दारुणा धूमविभ्रमात् ॥ १७ ॥
धूमयोग्यः पिवेद्दोषे शिरोघ्राणाक्षिसंश्रये ।
घ्राणेनास्येन कण्ठस्थे मुखेन घ्राणगो वमेत् ॥
आस्येन धूमकवलान् पिवन् घ्राणेन नोद्वमेत् ।
प्रतिलोमं गतो ह्याशु धूमो हिंस्याद्धि चक्षुषी ॥
ऋज्वङ्गचक्षुस्तच्चेताः सूपविष्टस्त्रिपर्य्ययम् ।
पिवेच्छिद्रं पिधायैकं नासया धूममात्मवान् ॥ १८ ॥

चतुर्व्विंशतिकं नेत्रं स्वाङ्गुलीभिर्व्विरेचने ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं स्नेहे प्रयोगेऽध्यर्द्धमिष्यते ॥
ऋजु त्रिकोषाफलितं कोलास्थ्यग्रप्रमाणितम् ।
वस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं प्रशस्यते ॥
दूराद्विनिर्गतः पर्व्वच्छिन्नो नाड़ीतनूकृतः ।
नेन्द्रियं बाधते धूमो मात्राकालनिषेवितः ॥ १९ ॥
यदा चोरश्च कण्ठश्च शिरश्च लघुतां व्रजेत् ।
कफश्च तनुतां प्राप्तः सुपीतं धूममादिशेत् ॥ २० ॥
अविशुद्धः स्वरो यस्य कण्ठश्च सकफो भवेत् ।
स्तिमितो मस्तकश्चैवमपीतं धूममादिशेत् ॥ २१ ॥
तालु मूर्द्धा च कण्ठश्च शुष्यते परितप्यते ।
तृष्यते मुह्यते जन्तू रक्तञ्च स्रवतेऽधिकम् ॥
शिरश्च भ्रमतेऽत्यर्थं मूर्च्छा चास्योपजायते ।
इन्द्रियाण्युपतप्यन्ते धूमेऽत्यर्थं निषेविते ॥ २२ ॥
वर्षे वर्षेऽणुतैलञ्च कालेषु त्रिषु नाचरेत् ।
प्रावृट्शरद्वसन्तेषु गतमेघे नभस्तले ॥
नस्यकर्म्म यथाकालं यो यथोक्तं निषेवते ।
न तस्य चक्षुर्न घ्राणं न श्रोत्रमुपहन्यते ॥
न स्युः श्वेता न कपिलाः केशाः श्मश्रूणि वा पुनः ।
न च केशाः प्रलुप्यन्ते वर्द्धन्ते च विशेषतः ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्द्दितं हनुसंग्रहः ।
पीनसार्द्धावभेदौ च शिरःकम्पश्च शाम्यति ॥
सिराः शिरःकपालानां सन्धयः स्नायुकण्डराः ।

नावनप्रीणिताश्चास्य लभन्तेऽभ्यधिकं बलम् ॥
मुखं प्रसन्नोपचितं स्वरः स्निग्धः स्थिरो महान् ।
सर्व्वेन्द्रियाणां वैमल्यं बलं भवति चाधिकम् ॥
नचास्य रोगाः सहसा प्रभवन्त्यूर्द्ध्वजत्रुजाः ।
जीर्य्यतश्चोत्तमाङ्गे च जरा न लभते बलम् ॥ २३ ॥
चन्दनागुरुणी पत्रं दार्व्वीत्वङ्मधुकं बलाम् ।
प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं बिल्वमुत्पलम् ॥
ह्रीवेरमभयं वन्यं त्वङ्मुस्तं सारिवां स्थिराम् ।
सुराह्वं पृश्निपर्णीञ्च जीवन्तीञ्च शतावरीम् ॥
हरेणुं बृहतीं व्याघ्रीं सुरभीं पद्मकेशरम् ।
विपाचयेच्छतगुणे माहेन्द्रे विमलेऽम्भसि ॥
तैलाद्दशगुणं शेषं कषायमवतारयेत् ।
तेन तैलं कषायेन दशकृत्वो विपाचयेत् ॥
अथास्य दशमे पाके समांशं छागलं पयः ।
दद्यादेषोऽणुतैलस्य नावनीयस्य संविधिः ॥
तस्य मात्रां प्रयुञ्जीत तैलस्यार्द्धपलोन्मिताम् ।
स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य पिचुना नावनैस्त्रिभिः ॥
त्र्यहात् त्र्यहाच्च सप्ताहमेतत् कर्म्म समाचरेत् ।
निवातोष्णसमाचारी हिताशी नियतेन्द्रियः ॥
तैलमेतत् त्रिदोषघ्नमिन्द्रियाणां बलप्रदम् ।
प्रयुञ्जानो यथाकालं यथोक्तानश्नुते गुणान् ॥ २४ ॥
आपोथितायं द्वौ कालौ कषायं कटुतिक्तकम् ।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥

निहन्ति गन्धवैरस्य' जिह्वादन्तास्यजं मलम्।
निष्कृष्य रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्॥
करञ्जकरवीरार्कमालतीककुभासनाः।
शस्यन्ते दन्तपवने ये चाप्येवंविधा द्रुमाः॥ २५॥
सुवर्णरूप्यताम्राणि त्रपुरीतिमयानि च।
जिह्वानिर्लेखनानि स्युरतीक्ष्णान्यनृजूनि च॥
जिह्वामूलगतं यच्च मलमुच्छ्वासरोधि च।
सौगन्ध्यं भजते तेन तस्माज्जिह्वां विनिर्लिखेत्॥ २६॥
धार्य्याण्यास्येन वैशद्यरुचिसौगन्ध्यमिच्छता।
जातीकटुकपूगानां लवङ्गस्य फलानि च॥
कक्कोलकफलं पत्रं ताम्बूलस्य शुभन्तथा।
तथा कर्पूरनिर्य्यासः सूक्ष्मैलायाः फलानि च॥ २७॥
हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः।
स्यात् परञ्च रसज्ञानमन्ने च रुचिरुत्तमा॥
नचास्य कण्ठशोषः स्यान्नौष्ठयोः स्फुटनाद्भयम्।
नच दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च॥
न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्तिच।
खरानपि परान् भक्ष्यान् तैलगण्डूषधारणात्॥ २८॥
नित्यं स्नेहार्द्रशिरसः शिरःशूलं न जायते।
न खालित्यं न पालित्यं न केशाः प्रपतन्ति च॥
बलं शिरःकपालानां विशेषेणाभिवर्द्धते।
दृढमूलाश्च दीर्घाश्च कृष्णाः केशा भवन्ति च॥
इन्द्रियाणि प्रसीदन्ति सुत्वग् भवति चाननम्।

निद्रालाभः सुखञ्च स्यान्मूर्द्ध्नि तैलनिषेवणात् ॥ २९ ॥
न कर्णरोगा वातोत्था न मन्याहनुसंग्रहः।
नोच्चैःश्रुति नैवाधिर्य्यं स्यान्नित्यं कर्णतर्पणात् ॥ ३० ॥
स्नेहाभ्यङ्गाद् यथा कुम्भश्चर्म्म स्नेहविमर्द्दनात्।
भवत्युपाङ्गादक्षश्च दृढः क्लेशसहो यथा ॥
तथाशरीरमभ्यङ्गाद्दृढं सुत्वक् प्रजायते।
प्रशान्तमारुताबाधं क्लेशव्यायामसंसहम् ॥
स्पर्शने चाधिको वायुः स्पर्शनञ्च त्वगाश्रितम्।
त्वच्यश्च परमोऽभ्यङ्गस्तस्मात्तं शीलयेन्नरः ॥
नचाभिघाताभिहतं गात्रमभ्यङ्गसेविनः।
विकारं भजतेऽत्यर्थं बलकर्म्मणि वा क्वचित् ॥
सुस्पर्शोपचिताङ्गश्च बलवान् प्रियदर्शनः।
भवत्यभ्यङ्गनित्यत्वान्नरोऽल्पजर एव च ॥ ३१ ॥
खरत्वं शुष्कतां रौक्ष्यं श्रमः सुप्तिश्च पादयोः।
सद्य एवोपशाम्यन्ति पादाभ्यङ्गनिषेवनात् ॥
जायते सौकुमार्य्यञ्च बलं स्थैर्य्यञ्च पादयोः।
दृष्टिः प्रसादं लभते मारुतश्चोपशाम्यति ॥
न च स्याद् गृध्रसीवाताः पादयोः स्फुटनं न च।
न सिरास्नायुसङ्कोचः पादाभ्यङ्गेन पादयोः ॥ ३२ ॥
दौर्गन्ध्यं गौरवं तन्द्रां कण्डूर्मलमरोचकम्।
स्वेदं वीभत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्ज्जनम् ॥ ३३ ॥
पवित्रं वृष्यमायुष्यं श्रमस्वेदमलापहम्।
शरीरबलसन्धानं स्नानमोजस्करं परम् ॥ ३४ ॥

काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रहर्षणम् ।
श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्म्मलाम्बरधारणम् ॥ ३५ ॥
वृष्यं सौगन्ध्यमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।
सौमनस्यमलक्ष्मीघ्नं गन्धमाल्यनिषेवनम् ॥ ३६ ॥
धन्यं मङ्गल्यमायुष्यं श्रीमद्व्यसनसूदनम् ।
हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥ ३७ ॥
मेध्यम्पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम् ।
पादयोर्मलमार्गाणां शौचाधानमभीक्ष्णशः ॥ ३८ ॥
पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शुचिरूपविराजनम् ।
केशश्मश्रुनखादीनां कल्पनं संप्रसाधनम् ॥ ३९ ॥
चक्षुष्यं स्पर्शनहितं पादयोर्व्यसनापहम् ।
बल्यं पराक्रमसुखं वृष्यं पादत्रधारणम् ॥ ४० ॥
ईते विप्रशमनं बल्यं गुप्तावरणसङ्करम् ।
घर्म्मानिलरजोऽम्बुघ्नं छत्रधारणमुच्यते ॥ ४१ ॥
स्खलतः सम्प्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निसूदनम् ।
अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम् ॥ ४२ ॥
नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा ।
स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत् ॥ ४३ ॥

भवति चात्र ।

वृत्त्युपायान्निषेवेत ये स्युर्धर्म्माविरोधिनः ।
शममध्ययनञ्चैव सुखमेवं समश्नुते ॥ ४४ ॥

तत्र श्लोकाः ।

मात्रा द्रव्याणि मात्राञ्च संश्रित्य गुरुलाघवम् ।

द्रव्याणां गर्हितोऽभ्यासो येषां येषाञ्च शस्यते ॥
अञ्जनं धूमवर्त्तिश्च त्रिविधा वर्त्तिकल्पना।
धूमपानगुणाः कालाः पानमानञ्च यस्य यत् ॥
व्यापत्तिचिह्नं भैषज्यं धूमो येषां विगर्हितः।
पेयो यथायन्मयञ्च नेत्रं यस्य च यद्विधम् ॥
नस्यकर्म्मगुणा नस्तःकार्य्यं यच्च यथा यथा।
भक्षयेद्दन्तपवनं यथा यद्यद् गुणञ्च यत् ॥
यदर्थं यानि चासेव्यन धार्य्याणि कवड़ग्रहे।
तैलस्य ये गुणा दृष्टाः शिरस्तैलगुणाश्च ये ॥
कर्णतैले तथाभ्यङ्गे पादाभ्यङ्गे च मार्ज्जने।
स्नाने वाससि शुद्धे च सौगन्ध्ये रत्नधारणे ॥
शौचे संहरणे लोम्नां पादलच्छत्रधारणे।
गुणा मात्राशितीयेऽस्मिन् यथोक्ता दण्डधारणे ॥ ४५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
मात्राशितीयो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः।

अथातस्तस्याशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥
तस्याशिताद्यादाहाराद्बलं वर्णश्च वर्द्धते।
तस्यर्त्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम् ॥ २ ॥

इह खलु सम्वत्सरं षड़ङ्गमृतुविभागेन विद्यात्। तदादित्यस्योदगयनमादानञ्च त्रीनृतून् शिशिरादीन् ग्रीष्मान्तान् व्यवस्येत्। वर्षादीन् पुनर्हेमन्तान्तान् दक्षिणायनं विसर्गञ्च॥ ३

विसर्गे पुनर्वायवो नातिरूक्षाः प्रवान्ति इतरे पुनरादाने। सोमश्चाव्याहतबलः शिशिराभिर्भाभिरापूरयन् जगदाप्याययति शश्वदतो विसर्गः सौम्यः॥ ४॥

आदानं पुनराग्नेयं तावेतावर्कवायू सोमश्च कालस्वभावमार्गपरिगृहीताः कालर्त्तुरसदोषदेहबलनिर्वृत्तिप्रत्ययभूताः समुपदिश्यन्ते॥ ५॥

तत्र रविर्भाभिराददानो जगतः स्नेहं वायवस्तीव्ररूक्षाश्चोपशोषयन्तः शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु यथाक्रमं रौक्ष्यमुत्पादयन्तो रूक्षान् रसान् तिक्तकषायकटुकांश्चाभिवर्द्धयन्तो नृणां दौर्ब्बल्यमावहन्ति॥ ६॥

वर्षाशरद्धेमन्तेषु तु दक्षिणाभिमुखेऽर्के कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे शशिनि चाव्याहतबले महेन्द्रसलिलप्रशान्तसन्तापे जगत्यरूक्षा रसाः प्रवर्द्धन्तेऽम्ललवणमधुरा यथाक्रमं तत्र बलमुपचीयते नृणामिति॥ ७॥

भवति चात्र।

आदावन्ते च दौर्ब्बल्यं विसर्गादानयोर्नृणाम्।
मध्ये मध्यबलन्त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च निर्द्दिशेत्॥ ८॥
शीते शीतानिलस्पर्शसंरुद्धो बलिनां बली।
पक्ता भवति हेमन्ते मात्राद्रव्यगुरुक्षमः॥
स यदा नेन्धनं युक्तं लभते देहजं तदा।

रसं छिन्नस्त्वतो वायुः शीतः शीते प्रकुप्यति ॥
तस्मात्तुषारसमये स्निग्धाम्ललवणान् रसान् ।
औदकानूपमांसानां मेध्यानामुपयोजयेत् ॥
विलेशयानां मांसानि प्रसहानां भृतानि च ।
भक्षयेन्मदिरां सीधुं मधु चानुपिबेन्नरः ॥
गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवोदनम् ॥ ६ ॥
हेमन्तेऽभ्यसतस्तोयमुष्णञ्चायुर्न हीयते ।
अभ्यङ्गोत्सादनं मूर्ध्नि तैलं जेन्ताकमातपम् ॥
भजेद् भूमिगृहञ्चोष्णमुष्णं गर्भगृहन्तथा ।
शीतेषु संवृतं सेवंत्र यानं शयनमासनम् ॥
प्रावाराजिनकौषेयप्रवेणीकुत्थकास्तृतम् ।
गुरूष्णवासा दिग्धाङ्गो गुरुणागुरुणा सदा ॥
शयने प्रमदां पीनां विशालोपचितस्तनीम् ।
आलिङ्ग्यागुरुदिग्धाङ्गीं सुप्यात् समदमन्मथः ॥
प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ।
वर्ज्जयेदन्नपानानि लघूनि वातलानि च ।
प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे ॥ १० ॥
हेमन्तशिशिरे तुल्ये शिशिरेऽल्पविशेषणम् ।
रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम् ॥
तस्माद्धैमन्तिकः सर्व्वः शिशिरे विधिरिष्यते ।
निवातमुष्णन्त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत् ॥
कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च ।
वर्ज्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च ॥ ११ ॥

हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः ।
कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥
तस्माद्वसन्ते कर्म्माणि वमनादीनि कारयेत् ।
गुर्व्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्जयेत् ॥
व्यायामोद्वर्त्तनं धूमं कवड़ग्रहमञ्जनम् ।
सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ॥
चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ।
शारभं शाशमैणेयं मांसं लावकपिञ्जलम् ॥
भक्षयेन्निगदं सीधुं पिबेन्माध्वीकमेव वा ।
वसन्तेऽनुभवेत् स्त्रीणां काननानाञ्च यौवनम् ॥ १२ ॥
मयूखैर्जगतः सारं ग्रीष्मे पेपीयते रविः ।
स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम् ॥
शीतं सशर्करं मन्थं जाङ्गलान् मृगपक्षिणः ।
घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति ॥
मद्यमल्पं न वा पेयमथवा सुबहूदकम् ।
लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामञ्चात्र वर्ज्जयेत् ॥
दिवा शीतगृहे निद्रां निशि चन्द्रांशुशीतले ।
भजेच्चन्दनदिग्धाङ्गः प्रवाते हर्म्म्यमस्तके ॥
व्यजनैः पाणिसंस्पर्शैश्चन्दनोदकशीतलैः ।
सेव्यमानो भजेदास्यां मुक्तामणिविभूषितः ॥
काननानि च शीतानि जलानि कुसुमानि च ।
ग्रीष्मकाले निषेवेत मैथुनाद्विरतो नरः ॥ १३ ॥
आदानदुर्ब्बले देहे पक्ता भवति दुर्ब्बलः ।

स वर्षास्वनिलादीनां दूषणैर्बाध्यते पुनः॥
भूवास्पाम्मेघनिष्यन्दात् पाकादम्लाज्जलस्य च।
वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः॥
तस्मात् साधारणः सर्व्वो विधिर्वर्षासु चेष्यते।
उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम्॥
व्यायाममातपञ्चैव व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत्।
पानभोजनसंस्कारान् प्रायः क्षौद्रान्वितान् भजेत्॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि।
विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये॥
अग्निसंरक्षणवता यवगोधूमशालयः।
पुराणा जाङ्गलैर्मांसै र्भोज्या यूषैश्च संस्कृतैः॥
पिवेत् क्षौद्रान्वितञ्चाल्पं माध्वीकारिष्टमम्बु वा।
माहेन्द्रं तप्तशीतं वा कौपं सारसमेव वा॥
प्रघर्षोद्वर्त्तनस्नानगन्धमाल्यपरो भवेत्।
लघुशुद्धाम्बरः स्थानं भजेदक्लेदि वार्षिकम्॥ १४॥
वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः।
तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति॥
तत्रान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम्।
पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः॥
लावान् कपिञ्जलानेणानुरभ्रान् शरभान् शशान्।
शालीन् सयवगोधूमान् सेव्यानाहुर्घनात्यये॥
तिक्तस्य सर्पिषः पानं विरेको रक्तमोक्षणम्।
धाराधरात्यये कार्य्यमातपस्य च वर्ज्जनम्॥

वसां तैलमवश्यायमौदकानूपमामिषम्।
क्षारं दधि दिवास्वप्नं प्राग्वातञ्चात्र वर्ज्जयेत्॥
दिवा सूर्य्यांशुसन्तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम्।
कालेन पक्वं निर्द्दोषमगस्त्येनाविषीकृतम्॥
हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि।
स्नानपानावगाहेषु शस्यते तद्‌यथाऽमृतम्॥
शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च।
शरत्‌काले प्रशस्यन्त प्रदोषे चेन्दुरश्मयः॥ १५॥
इत्युक्तमृतुसात्म्यं यच्चेष्टाहारव्यपाश्रयम्।
उपशेते यदौचित्यादोकसात्म्यं तदुच्यते॥
दोषाणामामयानाञ्च विपरीतगुणं गुणैः।
सात्म्यमिच्छन्ति सात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेव च॥ १६॥

तत्र श्लोकः।

ऋतावृतौ नृभिः सेव्यमसेव्यं यच्च किञ्चन।
तस्याशितीये निर्द्दिष्टं हेतुमत् सात्म्यमेव च॥ १७॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
तस्याशितीयो नाम षष्ठोऽध्यायः। ६।

अथातो न वेगान् धारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

न वेगान् धारयेद्धीमान् जातान् मूत्रपुरीषयोः ।
न रेतसो न वातस्य न वम्याः क्षवथो र्न च ॥
नोद्गारस्य न जृम्भाया न वेगान् क्षुत्पिपासयोः ।
न वास्पस्य न निद्राया निश्वासस्य श्रमेण च ॥
एतान् धारयतो जातान् वेगान् रोगा भवन्ति ये ।
पृथक् पृथक् चिकित्सार्थं तान्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥
वस्तिमेहनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा ।
विनामो वङ्क्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे ॥
स्वेदावगाहनाभ्यङ्गान् सर्पिषश्चावपीड़कम् ।
मूत्रे प्रतिहते कुर्य्यात् त्रिविधं वस्तिकर्म्मच ॥ ३ ॥
पक्वाशयशिरःशूलं वातवर्च्चोनिरोधनम् ।
पिण्डिकोद्वेष्टनाध्मानं पुरीषे स्याद्विधारिते ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च वर्त्तयो वस्तिकर्म्मच ।
हितं प्रतिहते वर्च्चस्यन्नपानं प्रमाथि च ॥ ४ ॥
मेढ्रे वृषणयोः शूलमङ्गमर्द्दो हृदि व्यथा ।
भवेत् प्रतिहते शुक्रे विबद्धं मूत्रमेव च ॥
तत्राभ्यङ्गोवगाहाश्च शस्तं मैथुनमेव च ॥ ५ ॥
वातमूत्रपुरीषाणां सङ्गाध्मानं क्लमोरुजाः ।
जठरे वातजाश्चान्ये रोगाः स्युर्वातनिग्रहात् ॥

स्नेहस्वेदविधिस्तत्र वर्त्तयो भोजनानि च ।
पानानि वस्तयश्चैव शस्तं वातानुलोमनम् ॥ ६ ॥
कण्डूकोठारुचिव्यङ्गशोथपाण्ड्वामयज्वराः ।
कुष्ठहृल्लासवीसर्पाश्छर्द्दिनिग्रहजा गदाः ॥
भुक्त्वा प्रच्छर्द्दनं धूमो लङ्घनं रक्तमोक्षणम् ।
रुक्षान्नपानं व्यायामो विरेकश्चात्र शस्यते ॥ ७ ॥
मन्यास्तम्भः शिरःशूलमर्द्दितार्द्धावभेदकौ ।
इन्द्रियाणाञ्च दौर्ब्बल्यं क्षवथोः स्याद्विधारणात् ॥
तत्रोर्द्ध्वजत्रुकेऽभ्यङ्गः स्वेदो धूमः सनावनः ।
हितं वातघ्नमाद्यञ्च घृतञ्चोत्तरभक्तिकम् ॥ ८ ॥
हिक्का कासोऽरुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः ।
उद्गारनिग्रहात्तत्र हिक्कायास्तुल्यमौषधम् ॥ ६ ॥
विनामाक्षेपसङ्कोचाः सुप्तिः कम्पः प्रवेपनम् ।
जृम्भाया निग्रहात्तत्र सर्व्वं वातघ्नमौषधम् ॥ १० ॥
कार्श्यदौर्ब्बल्यवैवर्ण्यमङ्गमर्द्दोऽरुचिर्भ्रमः ।
क्षुद्वेगनिग्रहात्तत्र स्निग्धोष्णं लघु भोजनम् ॥ ११ ॥
कण्ठास्यशोषो बाधिर्य्यं श्रमः श्वासो हृदि व्यथा ।
पिपासानिग्रहात्तत्र शीतं तर्पणमिष्यते ॥ १२ ॥
प्रतिश्यायोऽक्षिरोगश्च हृद्रोगश्चारुचिर्भ्रमः ।
वाष्पनिग्रहणात्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः ॥ १३ ॥
जृम्भाङ्गमर्द्दस्तन्द्रा च शिरोरोगाक्षिगौरवम् ।
निद्राविधारणात्तत्र स्वप्नः संवाहनानि च ॥ १४ ॥
गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमनिश्वासधारणात् ।

जायन्ते तत्र विश्रामो वातघ्नाश्च क्रिया हिताः ॥ १५ ॥
वेगनिग्रहजा रोगा य एते परिकीर्त्तिताः ।
इच्छन् तेषामनुत्पत्तिं वेगानेतान् न धारयेत् ॥ १६ ॥
इमांस्तु धारयेद्वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च ।
साहसानामशस्तानां मनोवाक्कायकर्म्मणाम् ॥
लोभशोकभयक्रोधद्वेषमानजुगुप्सित-
नैर्लज्ज्येर्ष्यातिरागाणामभिध्यायाश्च बुद्धिमान् ॥
परुषस्यातिमात्रस्य सूचकस्यानृतस्य च ।
वाक्यस्याकालयुक्तस्य धारयेद्वेगमुत्थितम् ॥
देहप्रवृत्ति र्या काचित वर्त्तते परपीड़या ।
स्त्रीभोगस्तेयहिंसाद्या तस्या वेगान् विधारयेत् ॥ १७ ॥
पुण्यशब्दो विपापत्वान्मनोवाक्कायकर्म्मणाम् ।
धर्म्मार्थकामान् पुरुषः सुखी भुङ्क्ते चिनोतिं च ॥ १८ ॥
शरीरचेष्टा याचेष्टा स्थैर्य्यात्मबलवर्द्धिनी ।
देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥
लाघवं कर्म्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता ।
दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥ १९ ॥
श्रमः क्लमः क्षयस्तृष्णा रक्तपित्तं प्रतामकः ।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्द्दिश्च जायते ॥ २० ॥
व्यायामहास्यभाष्याध्वग्राम्यधर्म्मप्रजागरान् ।
नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥
एतानेवम्विधांश्चान्यान् योऽतिमात्रं निषेवते ।
गजः सिंहमिवाकर्षन् सहसा स विनश्यति ॥ २१ ॥

उचिताद्धिताद्धीमान् क्रमशो विरमेन्नरः ।
हितं क्रमेण सेवेत क्रमश्चात्रोपदिश्यते ॥
प्रक्षेपापचये ताभ्यां क्रमः पादांशिको भवेत् ।
एकान्तरं ततश्चोर्द्धं द्व्यन्तरं त्र्यन्तरं तथा ॥
क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः ।
सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च ॥ २२ ॥
समपित्तानिलकफाः केचिद् गर्भादि मानवाः ।
दृश्यन्ते वातलाः केचित् पित्तलाः श्लेष्मलास्तथा ॥
तेषामनातुराः पूर्व्वे वातलाद्याः सदातुराः ।
दोषानुशयिता ह्येषां देहप्रकृतिरुच्यते ॥
विपरीतगुणस्तेषां स्वस्थवृत्तेर्विधिर्हितः ।
समसर्व्वरसं सात्म्यं समधातोः प्रशस्यते ॥ २३ ॥
द्वे अधः सप्त शिरसि खानि स्वेदमुखानि च ।
मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः ॥
मलवृद्धिं गुरुत्वेन लाघवान्मलसंक्षयम् ।
मलायनानां बुध्येत सङ्गोत्सर्गादतीव च ॥
तान् दोषलिङ्गैरादिश्य व्याधीन् साध्यानुपाचरेत् ।
व्याधिहेतुप्रतिद्वन्द्वै र्मात्राकालौ विचारयन् ॥ २४ ॥
विषम स्वस्थवृत्तानामेते रोगास्तथापरे ।
जायन्ते नातुरस्तस्मात् स्वस्थवृत्तपरो भवेत् ॥ २५ ॥
माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ।
सहस्यप्रथमे चैव हारयेद्दोषसञ्चयम् ॥
स्निग्धस्विन्नशरीराणां मूर्द्धञ्चाधश्च बुद्धिमान् ।

वस्तिकर्म्म ततः कुर्य्यान्नस्तःकर्म्म च बुद्धिमान् ॥
यथाक्रमं यथायोग मत ऊर्द्ध्वं प्रयोजयेत् ।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् ॥
रोगास्तथा न जायन्ते प्रकृतिस्थेषु धातुषु ।
धातवश्चाभिवर्द्धन्ते जरा चान्तमुपैति च ॥
विधिरेष विकाराणामनुत्पत्तौ निदर्शितः ॥ २६ ॥
निजानामितरेषान्तु पृथगेवोपदिक्ष्यते ।
ये भूतविषवाय्वग्निसंप्रहारादिसम्भवाः ॥
नृणामागन्तवो रोगाः प्रज्ञा तेष्वपराध्यति ।
ईर्ष्याशोकभयक्रोधमानद्वेषादयश्च ये ॥
मनोविकारास्तेऽप्युक्ताः सर्व्वे प्रज्ञापराधजाः ।
त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः ॥
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्त्तनम् ।
आगन्तूनामनुत्पत्तावेष मार्गो निदर्शितः ॥ २७ ॥
प्राज्ञः प्रागेव तत्कुर्य्याद्धितं विद्याद् यदात्मनः ।
आप्तोपदेशः प्रज्ञानां प्रतिपत्तिश्च कारणम् ।
विकाराणामनुत्पत्तावुत्पन्नानाञ्च शान्तये ॥ २८ ॥
पापवृत्तवचःसत्त्वाः सूचकाः कलहप्रियाः ।
मर्म्मोपहासिनो लुब्धाः परवृद्धिद्विषः शठाः ॥
परापवादरतय श्चपला रिपुसेविनः ।
निर्घृणास्त्यक्तधर्म्माणः परिवर्ज्ज्या नराधमाः ॥ २९ ॥
बुद्धिविद्यावयःशीलधैर्य्यस्मृतिसमाधिभिः ।
वृद्धोपसेविनो वृद्धाः स्वभावज्ञा गतव्यथाः ॥

सुमुखाः सर्व्वभूतानां प्रशान्ताः शंसितव्रताः।
सेव्याः सन्मार्गवक्तारः पुण्यश्रवणदर्शनाः॥ ३० ॥
आहाराचारचेष्टासु सुखार्थी प्रेत्यचेह च।
परं प्रयत्नमातिष्ठेत् बुद्धिमान् हितसेवने॥ ३१ ॥
न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यघृतशर्करम्।
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना॥
अलक्ष्मीदोषयुक्तत्वान्नक्तन्तु दधि वर्ज्जितम्।
श्लेष्मलं स्यात् ससर्पिष्कं दधि मारुतसूदनम्॥
न च सन्दूषयेत् पित्तमाहारञ्च विपाचयेत्।
शर्करासंयुतं दद्यात्तृष्णादाहनिवारणम्॥
मुद्गसूपेन संयुक्तं दद्याद्रक्तानिलापहम्।
सुरसञ्चाल्पदोषञ्च क्षौद्रयुक्तं भवेद्दधि॥
उष्णं पित्तास्रक्दोषान् धात्रीयुक्तन्तु निर्हरेत्।
ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डामयभ्रमान्॥
प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः॥ ३२ ॥

तत्र श्लोकाः।

वेगा वेगसमुत्थाश्च रोगास्तेषाञ्च भेषजम्।
येषां वेगा विधार्य्याश्च यदर्थं यद्धिताहितम्॥
उचिते चाहिते वर्ज्ये सेव्येऽचानुचिते क्रमः।
यथाप्रकृति चाहारो मलायनगदौषधम्॥
भविष्यतामनुत्पत्तौ रोगाणामौषधञ्च यत्।
वर्ज्याः सेव्याश्च पुरुषा धीमतात्मसुखार्थिना॥

विधिना दधि सेव्यञ्च येन यस्मा
न नेगान् धारणेऽध्याये सर्व्वमेवावदन्मुनिः ॥ ३३ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
नवेगान् धारणीयो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथात इन्द्रियोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पञ्चेन्द्रियाणि, पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि, पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्चेन्द्रियार्थाः, पञ्चेन्द्रियबुद्धयो भवन्तीत्युक्तमिन्द्रियाधिकारे । अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्वसंज्ञकं चेत इत्याहुरेके तदर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टम् चेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम् ॥ २ ॥

स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पव्यभिचरणाच्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्वम्, रजस्तमःसत्वगुणयोगाच्च । न चानेकत्वं, नाव्येकं ह्येककालमनेकेषु प्रवर्त्तते । तस्मान्नैककाला सर्व्वेन्द्रियप्रवृत्तिः । यद्गुणञ्चाभीक्ष्णं पुरुषमनुवर्त्तते सत्वं तत्सत्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुशयात् ॥ ३ ॥

मनःपुरःसराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति । तत्र चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं रसनं स्पर्शनमिति पञ्चेन्द्रियाणि । पञ्चेन्द्रियद्रव्याणि खं वायु र्ज्योति रापोभूरिति । पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानान्यक्षिणी कर्णौ नासिके जिह्वा त्वक् चेति । पञ्चेन्द्रि-

यार्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः। पञ्चेन्द्रियबुद्धयश्चक्षुर्बुद्ध्यादिकाः। ताः पुनरिन्द्रियेन्द्रियार्थसत्वात्मसन्निकर्षजाः। क्षणिका निश्चयात्मिकाश्चेत्येतत् पञ्च पञ्चकम् ॥ ४ ॥

मनो मनोऽर्थो बुद्धिरात्मा चेत्यध्यात्मद्रव्यगुणसंग्रहः। शुभाशुभप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुश्च। द्रव्याश्रितं कर्म्म यदुच्यते क्रियेति ॥ ५ ॥

तत्रानुमानगम्यानां पञ्चमहाभूतविकारसमुदायात्मकानामपि सतामिन्द्रियाणां तेजश्चक्षुषि खं श्रोत्रे घ्राणे क्षितिरापोरसने स्पर्शनेऽनिलो विशेषेणोपदिश्यते। तत्र यद्यदात्मकमिन्द्रियं विशेषात्तत्तदात्मकमेवार्थमनुधावति। तत्स्वभावाद् विभुत्वाच्च ॥ ६ ॥

तदर्थातियोगायोगमिथ्यायोगात् समनस्कमिन्द्रियं विकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्ध्युपघाताय सम्पद्यते। समयोगात् पुनः प्रकृतिमापद्यमानं यथास्वं बुद्धिमाप्याययति। मनसस्तु चिन्त्यमर्थः। तत्र मनसोबुद्धेश्च त एव समानातिहीनमिथ्यायोगाः प्रकृतिविकृतिहेतवो भवन्ति ॥ ७ ॥

तत्रेन्द्रियाणां समनस्कानामनुपतप्तानामनुपतापाय प्रकृतिभावे प्रयतितव्यमेभिर्हेतुभिः। तद्यथा सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगेन बुद्ध्या सम्यगवेक्ष्यावेक्ष्य कर्म्मणां सम्यक् प्रतिपादनेन देशकालात्मगुणविपरीतोपसेवनेन चेति। तस्मादात्महितं चिकीर्षता सर्व्वेण सर्व्वं सर्व्वदा स्मृतिमास्थाय सद्वृत्तमनुष्ठेयम्। तद्ध्यनुष्ठानं युगपत् सम्पादयत्यर्थद्वयमारोग्यमिन्द्रियविजयञ्चेति ॥ ८ ॥

तत् सद्वृत्तमखिलेनोपदेक्ष्यामः। तद्यथा देवगोब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धाचार्य्यानर्चयेत्। अग्निमनुचरेत्। ओषधीः प्रशस्ता धारयेत्। द्वौ कालावुपस्पृशेत्। मलायनेष्वभीक्ष्णं पादयोश्च वैमल्यमादध्यात्। त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुलोमनखान् संहारयेत्। नित्यमनुपहतवासाः सुमनःसुगन्धिः स्यात्। साधुवेशः प्रसाधितकेशो मूर्द्धश्रोत्रघ्राणपादतैलनित्यो धूमपः पूर्व्वाभिभाषी सुमुखः दुर्गेष्वभ्युपपत्ता होता यष्टा दाता चतुष्पथानां नमस्कर्त्ता बलीनामुपहर्त्ता अतिथीनां पूजकः पितृभ्यः पिण्डदः काले हितमितमधुरार्थवादी वश्यात्मा धर्म्मात्मा हेतावीर्षुः फलेनेर्षुः निश्चिन्तो निर्भीको धीमान् ह्रीमान् महोत्साहो दक्षः क्षमावान् धार्म्मिक आस्तिको विनयबुद्धिविद्याभिजनवयोवृद्धसिद्धाचार्य्याणामुपासिता। छत्री दण्डी मौली सोपानत्को युगमात्रदृक् विचरेत्। मङ्गलाचारशीलः, कुचेलास्थिकण्टकामेध्यकेशतुषोत्करभस्मकपालस्नानबलिभूमीनां परिहर्त्ता, प्राक्श्रमाद्व्यायामवर्ज्जी स्यात्। सर्व्वप्राणिषु बन्धुभूतः स्यात्, क्रुद्धानामनुनेता भीतानामाश्वासयिता दीनानामभ्युपपत्ता सत्यसन्धः सामप्रधानः परपरुषवचनसहिष्णुः अमर्षघ्नः प्रशमगुणदर्शी रागद्वेषहेतूनां हन्ता। नानृतं ब्रूयात्। नान्यस्वमाददीत। नान्यस्त्रियमभिलषेत्। नान्यश्रियं नवैरं रोचयेत्। न कुर्य्यात् पापं। न पापेऽपि पापी स्यात्। नान्यदोषान् ब्रूयात्। नान्यरहस्यमागमयेत्। नाधार्म्मिकैर्न नरेन्द्रद्विष्टैः सहासीत, नोन्मत्तैर्न पतितैर्न भ्रूणहन्तृभिर्न क्षुद्रैर्न दुष्टैः। न दुष्टयानान्यारोहेत्। न जानुसमं कठिनमासनम-

ध्यासीत। नानाकीर्णमनुपहितमविशालमसमं वा शयनं प्रपद्येत। न गिरिविषममस्तकेष्वनुचरेत्। न द्रुममारोहेत्। न जलोग्रवेगमवगाहेत। कूलच्छायां नोपासीत। नाग्न्युत्पातमभितश्चरेत्। नोच्चैर्हसेत्। न शब्दवन्तं मारुतं मुञ्चेत्। नासंवृतमुखो जृम्भां क्षवथुं हास्यं वा प्रवर्त्तयेत्। न नासिकां कुष्णीयात्। न दन्तान् विघट्टयेत्। न नखान् वादयेत्। नास्थीन्यभिहन्यात्। न भूमिं विलिखेत्। न छिन्द्यात्तृणम्। न लोष्टं मृद्नीयात्। न विगुणमङ्गैश्चेष्टेत। ज्योतींष्यनिष्टामेध्यमशस्तञ्च नाभिवीक्षेत। न हुं कुर्य्याच्छवम्। न चैत्यध्वजगुरुपूज्याशस्तच्छायामाक्रामेत्। न क्षपास्वमरसदनचैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनान्यासेवेत। नैकः शून्यगृहं न चाटवीमनुप्रविशेत्। न पापवृत्तान् स्त्रीमित्रभृत्यान् भजेत्। नोत्तमैर्विरुध्यात्। नावरानुपासीत। न जिह्मं रोचयेत्। नानार्य्यमाश्रयेत्। न भयमुत्पादयेत्। न साहसातिस्वप्नप्रजागरस्नानपानाशनान्यासेवेत। नोर्द्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्। न व्यालानुपसर्पेत् न दंष्ट्रिणः न विषाणिनः। पुरोवातातपावश्यायातिप्रवातान् जह्यात्। कलिं नारभेत। नानिभृतोऽग्निमुपासीत, नोच्छिष्टो नाधः कृत्वा प्रतापयेत्। नाविगतक्लमो नानाप्लुतवदनो न नग्न उपस्पृशेत्। न स्नानशाट्या स्पृशेदुत्तमाङ्गम्। न केशाग्राण्यभिहन्यात्। नोपस्पृश्य त एव वाससी बिभृयात्। नास्पृष्ट्वा रत्नाज्यपूज्यमङ्गलसुमनसोऽभिनिष्क्रामेत्। न पूज्यमङ्गलान्यपसव्यं गच्छेत् नेतराण्यनुदक्षिणम्। नारत्नपाणिर्नास्नातो नोपहतवासा नाज-

पित्वा नाहुत्वा देवताभ्यो नानिरूप्य पितृभ्यो नादत्त्वा गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नोपाश्रितेभ्यो नापुण्यगन्धो नामाली नाप्रक्षालितपाणिपादवदनो नाशुद्धमुखो नोदङ्मुखो न विमना नाभक्ताशिष्टाशुचिक्षुधितपरिचरो न पात्रीष्वमेध्यासु नादेशे नाकाले नाकीर्णे नादत्वाग्रमग्नये नाप्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैर्नमन्त्रैरनभिमन्त्रितं न कुत्सयन् न कुत्सितं न प्रतिकूलोपहितमन्नमाददीत न पर्य्युषितमन्यत्र मांसहरितकशुष्कशाकफलभक्ष्येभ्यः। नाशेषभुक् स्यादन्यत्र दधिमधुलवणसक्तुसर्पिर्भ्यः। न नक्तं दधि भुञ्जीत। न सक्तूनेकानश्नीयात्। न निशि न भुक्त्वा न बहून् नद्विर्नोदकान्तरितान् न छित्वा द्विजैर्भक्षयेत्। नानृजुः क्षुयात् नाद्यात् न शयीत। न वेगितोऽन्यकार्य्यः स्यात्। न वाय्वग्निसलिलसोमार्क-द्विजगुरु-प्रतिमुखं निष्ठीविकावर्च्चोमूत्राण्युत्सृजेत्। न पन्थानमवमूत्रयेत् न जनवति नान्नकाले। न जप्यहोमाध्ययनबलिमङ्गलक्रियासु श्लेष्मसिङ्घाणकं मुञ्चेत्। न स्त्रियमवजानीत नाति विश्रम्भयेत् नगुह्यमनुश्रावयेत् नाधिकुर्य्यात्। न रजस्वलां नातुरां नामेध्यां नाशस्तां नानिष्टरूपाचारोपचारां नादक्षिणां नाकामां नान्यकामां नान्यस्त्रियं नान्ययोनिं नायोनौ न चैत्यचत्वरचतुष्पथोपवनश्मशानायतनसलिलौषधिद्विजगुरुसुरालयेषु न सन्ध्ययोर्नाति न निषिद्धतिथिषु नाशुचिर्नाजग्धभेषजो नाप्रणीतसङ्कल्पो नानुपस्थितप्रहर्षो नाभुक्तवान् नात्यशितो न विषमस्थो न मूत्रोच्चारपीडितो न श्रमव्यायामोपवासक्लमाभिहतो नारहसि व्यवायं गच्छेत्। न सतो न गुरून् परिवदेत्।

नाशुचिरभिचारकर्म्मचैत्यपूज्यपूजाध्ययनमभिनिर्व्वर्त्तयेत्। न विद्युत्स्वनार्त्तवीषु नाभ्युदितासु दिक्षु नाग्निसंप्लवे न भूमिकम्पे न महोत्सवे नोल्कापाते न महाग्रहोपगमने न नष्टचन्द्रायां तिथौ न सन्ध्ययोर्नामुखाद्गुरो नावपतितं नातिमात्रं नतान्तं न विस्वरं नानवस्थितपदं नातिद्रुतं न विलम्बितं नातिक्लीवं नात्युच्चैर्नातिनीचैः स्वरैरध्ययनमभ्यसेत्। नातिसमयं जह्यात्। न नियमं भिन्द्यात्। न नक्तं नादेशे चरेत्। न सन्ध्याखभ्यवहाराध्ययनस्त्रीस्वप्नसेवी स्यात्। न बालवृद्धलुब्धमूर्खक्लिष्टक्लीवैः सह सख्यं कुर्य्यात्। न मद्यद्यूतवेश्याप्रसङ्गरुचिः स्यात्। न गुह्यं विवृणुयात्। न कञ्चिदवजानीयात्। नाहंमानी स्यात् नादक्षो मादक्षिणो नासूयकः। न दक्षिणान् परिवदेत्। न गवां दण्डमुद्यच्छेत्। न वृद्धान् न गुरून् न गणान् न नृपान् वाधिक्षिपेत्। न चातिब्रूयात्। न बान्धवानुरक्तकृच्छ्रद्वितीयगुह्यज्ञान् बहिः कुर्य्यात्। नाधीरो नात्युच्छ्रितसत्त्वः स्यात् नाभृतभृत्यो नाविश्रब्धस्वजनो नैकः सुखी न दुःखशीलाचारोपचारो न सर्व्वविश्रम्भी न सर्व्वाभिशङ्की न सर्व्वकालविचारी। न कार्य्यकालमतिपातयेत्। नापरीक्षितमभिनिविशेत्। नेन्द्रियवशगः स्यात्। न चञ्चलं मनो भ्रामयेत्। न बुद्धीन्द्रियाणामतिभारमादध्यात्। न चातिदीर्घसूत्री स्यात्। न क्रोधहर्षावनुविदध्यात्। न शोकमनुवशेत्। न सिद्धावौत्सुक्यं गच्छेत् नासिद्धौ दैन्यम्। प्रकृतिमभीक्ष्णं स्मरेत्। हेतुप्रभावनिश्चितः स्यात् हेत्वारम्भनित्यश्च। न कृतमित्या-

प्रवसेत् । न वीर्य्यं जह्यात् । नापवादमनुस्मरेत् । नाशुचिरुत्त माज्याक्षततिलकुशसर्षपैरग्निं जुहुयात् । आत्मानमाशीर्भि राशसानः अग्निर्मे मापगच्छेच्छरीरात् वायुर्मे प्राणानादधातु विष्णुर्मे बलमादधातु इन्द्रो मे वीर्यं शिवामां प्रविशन्त्वापः । आपो हिष्ठेत्यपः स्पृशेत् । द्विः परिमृज्यौष्ठौ पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धनि खानि चोपस्पृशेत् अद्भिरात्मानं हृदयं शिरश्च । ब्रह्मचर्य्य-ज्ञानदानमैत्रीकारुण्यहर्षोपेक्षाप्रशमपरश्च स्यादिति ॥ ६ ॥

अत्र श्लोकाः ।

पञ्चपञ्चकमुद्दिष्टं मनोहेतुचतुष्टयम् ।
इन्द्रियोपक्रमेऽध्याये सद्वृत्तमखिलेन च ॥ १० ॥
स्वस्थवृत्तं यथोद्दिष्टं यः सम्यगनुतिष्ठति ।
स समाःशतमव्याधिरायुषा न वियुज्यते ॥
नृलोकमापूरयते यशसा साधुसम्मतः ।
धर्म्मात्मा चेति भूतानां बन्धुतामुपगच्छति ॥
परान् सुकृतिनो लोकान् पुण्यकर्म्मा प्रपद्यते ।
तस्माद्वृत्तमनुष्ठेयमिदं सर्व्वेण सर्व्वदा ॥ ११ ॥
यच्चान्यदपि किञ्चित् स्यादनुक्तमिह पूजितम् ।
वृत्तं तदपि चात्रेयः सदैवाभ्यनुमन्यते ॥ १२ ॥

इति स्वस्थवृत्तचतुष्कः ।

अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने इन्द्रियोप-क्रमणीयो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथातः खुड्डाकचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्याम-

इतिह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भिषग्द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम् ।
गुणवत् कारणं ज्ञेयं विकारव्युपशान्तये ॥ २ ॥
विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥ ३ ॥
चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते ।
प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते ॥ ४ ॥
श्रुते पर्य्यवदातत्वं बहुशो दृष्टकर्म्मता ।
दाक्ष्यं शौचमिति ज्ञेयं वैद्ये गुणचतुष्टयम् ॥ ५ ॥
बहुता तत्र योग्यत्वमनेकविधकल्पना ।
सम्पच्चेति चतुष्कोऽयं द्रव्याणां गुण उच्यते ॥ ६ ॥
उपचारज्ञता दाक्ष्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।
शौचञ्चेति चतुष्कोऽयं गुणः परिचरे जने ॥ ७ ॥
स्मृतिर्निर्द्देशकारित्वमभीरुत्वमथापि च ।
ज्ञापकत्वञ्च रोगाणामातुरस्य गुणाः स्मृताः ॥ ८ ॥
कारणं षोड़शगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ।
विज्ञाता शासिता योक्ता प्रधानं भिषगत्र तु॥
पक्तौ हि कारणं पक्तुर्यथा पात्रेन्धनानलाः ।
विजेतुर्विजये भूमिश्चमूः प्रहरणानि च ॥
आतुराद्यास्तथा सिद्धौ पादाः कारणसंज्ञिताः ।

वैद्यस्तातश्चिकित्सायां प्रधानं कारणं भिषक् ॥
मृद्दण्डचक्रसूत्राद्याः कुम्भकाराद्दृते यथा ।
नावहन्ति गुणं वैद्याद्दृते पादत्रयन्तथा ॥ ९ ॥
गन्धर्व्वपुरवन्नाशं यद्विकाराः सुदारुणाः ।
यान्ति यच्चेतरे वृद्धिमाशूपायप्रतीक्षिणः ॥
सति पादत्रये साध्यो भिषजावत्रकारणम् ।
वरमात्माहुतोऽज्ञेन न चिकित्सा प्रवर्त्तिता ॥ १० ॥
पाणिचाराद् यथा चक्षुरज्ञानाद्भीतभीतवत् ।
नौर्मारुतवशेवाज्ञो भिषक् चरति कर्म्मसु ॥
यदृच्छया समापन्नमुत्तार्य्य नियतायुषम् ।
भिषङ्मानी निहन्त्याशु शतान्यनियतायुषाम् ॥ ११ ॥
तस्माच्छास्त्रेऽर्थविज्ञाने प्रवृत्तौ कर्म्मदर्शने ।
भिषक् चतुष्टये युक्तः प्राणाभिसर उच्यते ॥ १२ ॥
हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे ।
ज्ञानं चतुर्व्विधं यस्य स राजार्हो भिषक्तमः ॥ १३ ॥
शस्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये ।
पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां चिकित्सार्थं विशोधयेत ॥ १४ ॥
विद्या वितर्को विज्ञानं स्मृतिस्तत्परता क्रिया ।
यस्यैते षड्गुणास्तस्य न साध्यमतिवर्त्तते ॥ १५ ॥
विद्यामतिः कर्म्मदृष्टिरभ्यासः सिद्धिराश्रयः ।
वैद्यशब्दाभिनिष्पत्तावलमेकैकमप्यदः ॥
यस्य त्वेते गुणाः सर्व्वे सन्ति विद्यादयः शुभाः ।
स वैद्यशब्दं सद्भूतमर्हन् प्राणिसुखप्रदः ॥ १६ ॥

शास्त्रं ज्योतिः प्रकाशार्थं दर्शनं बुद्धिरात्मनः।
ताभ्यां भिषक् सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन् नापराध्यति ॥ १७ ॥
चिकित्सिते त्रयः पादाः यस्माद्वैद्यव्यपाश्रयाः।
तस्मात् प्रयत्नमातिष्ठेद्भिषक् स्वगुणसम्पदि ॥ १८ ॥
मैत्री कारुण्यमार्त्तेषु शक्ये प्रीतिरुपेक्षणम्।
प्रकृतिस्थेषु भूतेषु वैद्यवृत्तिश्चतुर्व्विधा ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ।

भिषग्जितां चतुष्पादं पादः पादश्चतुर्गुणः।
भिषक्प्रधानं पादेभ्यो यस्माद्वैद्यस्तु यद्गुणः ॥
ज्ञानानि बुद्धिर्ब्राह्मी च भिषजां या चतुर्व्विधा।
सर्व्वमेतच्चतुष्पादे खुड्डाके सम्प्रकाशितम् ॥ २० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
खुड्डाकचतुष्पादो नाम नवमोऽध्यायः। ९।

दशमोऽध्यायः।

अथातो महाचतुष्पादमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

चतुष्पादं षोड़शकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते। यदुक्तं पूर्व्वाध्याये षोड़शगुणमिति तद्भेषजम् युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयः। नेति मैत्रेयः। किं कारणं? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचिदुपकरणवन्तश्च परिचारक-

सम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथायुक्ताश्चापरे म्रियमाणास्तस्माद्भेषजमकिञ्चित्करं भवति। तद्यथा श्वभ्रे सरसि च प्रसिक्तमल्पमुदकम् नद्यां स्यन्दमानायां पांशुधाने वा पांशुमुष्टिः प्रकीर्ण इति। तथापरे दृश्यन्ते अनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथायुक्ता म्रियमाणाश्चापरे। यतश्च प्रतिकुर्व्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्व्वन् म्रियते, अप्रतिकुर्व्वन् सिध्यति, अप्रतिकुर्व्वन् म्रियते, ततश्चिन्त्यते भेषजमभेषजेनाविशिष्टमिति ॥ १ ॥

मैत्रेय! मिथ्या चिन्त्यत इत्यात्रेयः। किं कारणं? ये ह्यातुराः षोड़शगुणसमुदितेनानेन भेषजेनोपपद्यमाना म्रियन्त इत्युक्तं तदनुपपन्नम्। न हि भेषजसाध्यानां व्याधीनां भेषजमकारणं भवति। ये पुनरातुराः केवलाद्भेषजादृते समुत्तिष्ठन्ते न तेषां सम्पूर्णभेषजोपपादनाय समुत्थानविशेषोऽस्ति। यथा हि पतितं पुरुषं समर्थमुत्थानायोत्थापयन् पुरुषो बलमस्योपादध्यात् स क्षिप्रतरमपरिक्लिष्ट एवोत्तिष्ठेत् तद्वत् सम्पूर्णभेषजोपलम्भादातुराः। ये चातुराः केवलाद्भेषजादपि म्रियन्ते न च सर्व्व एव ते भेषजोपपन्नाः समुत्तिष्ठेरन्। नहि सर्व्वे व्याधयो भवन्त्युपायसाध्याः, न चोपायसाध्यानां व्याधीनामनुपायेन सिद्धिरस्ति, न चासाध्यानां व्याधीनां भेषजसमुदायोऽस्ति नह्यलं ज्ञानवान् भिषक् मुमूर्षुमातुरमुत्थापयितुम्। परीक्ष्यकारिणो हि कुशला भवन्ति। यथा हि योगज्ञोऽभ्यासनित्य इष्वासो धनुरादायेषुमपास्यन्

नातिविप्रकृष्टे महति कार्ये नापराधी भवति सम्पादयति चेष्टकार्य्यम्। तथा भिषक् स्वगुणसम्पन्न उपकरणवान् वीक्ष्य कर्म्मारभमाणः साध्यरोगमनपराधः सम्पादयत्येवातुरमारोग्येण। तस्मान्न भेषजमभेषजेनाविशिष्टम् भवति ॥ २ ॥

इदञ्चेदञ्च नः प्रत्यक्षं यदनातुरेण भेषजेनातुरं चिकित्स्यामः क्षाममक्षामेन। कृशं दुर्ब्बलमाप्याययामः। स्थूलं मेदस्विनमपतर्पयामः। शीतेनोष्णाभिभूतमुपचरामः शीताभिभूतमुष्णेन। न्यूनान् धातून् पूरयामः। व्यतिरिक्तान् ह्रासयामः। व्याधीन् मूलविपर्य्ययेणोपचरन्तः सम्यक् प्रकृतौ स्थापयामः। तेषां नस्तथा कुर्व्वतामयं भेषजसमुदायः कान्ततमो भवति ॥ ३ ॥

भवति चात्र।

साध्यासाध्यविभागज्ञो ज्ञानपूर्व्वं चिकित्सकः।
काले चारभते कर्म्म यत्तत् साधयति ध्रुवम् ॥ ४ ॥
स्वार्थविद्यायशोहानिमुपक्रोशमसंग्रहम्।
प्राप्नुयान्नियतं वैद्यो योऽसाध्यं समुपाचरेत् ॥ ५ ॥
सुखसाध्यं मतं साध्यं कृच्छ्रसाध्यमथापि च।
द्विविधञ्चाप्यसाध्यं स्याद्याप्यं यच्चानुपक्रमम् ॥ ६ ॥
साध्यानां त्रिविधश्चाल्पमध्यमोत्कृष्टतां प्रति।
विकल्पो नत्वसाध्यानां नियतानां विकल्पना ॥ ७ ॥
हेतवः पूर्व्वरूपाणि रूपाण्यल्पानि यस्य वै।
न च तुल्यगुणो दूष्यो न दोषः प्रकृतिर्भवेत् ॥
न च कालगुणास्तुल्यो न देशो दुरुपक्रमः।

गतिरेका नवत्वञ्च रोगस्योपद्रवो न च ॥
दोषश्चैकः समुत्पत्तौ देहः सर्व्वौषधक्षमः ।
चतुष्पादोपपत्तिश्च सुखसाध्यस्य लक्षणम् ॥ ८ ॥
निमित्तपूर्व्वरूपाणां रूपाणां मध्यमे बले ।
कालप्रकृतिदूष्याणां सामान्येऽन्यतमस्य च ॥
गर्भिणीवृद्धबालानां नात्युपद्रवपीड़ितम् ।
शस्त्रक्षाराग्निकृत्यानामनवं कृच्छ्रदेहजम् ॥
विद्यादेकपथं रोगं नातिपूर्णचतुष्पदम् ।
द्विपथं नातिकालं वा कृच्छ्रसाध्यं द्विदोषजम् ॥ ९ ॥
शेषत्वादायुषो याप्यमसाध्यं पथ्यसेवया ।
लब्धाल्पसुखमल्पेन हेतुनाशुप्रवर्त्तकम् ॥
गम्भीरं बहुधातुस्थं मर्म्मसन्धिसमाश्रितम् ।
नित्यानुशायिनं रोगं दीर्घकालमवस्थितम् ॥
विद्याद्द्विदोषजं तद्वत् प्रत्याख्येयं त्रिदोषजम् ॥ १० ॥
क्रियापथमतिक्रान्तं सर्व्वमार्गानुसारिणम् ।
औत्सुक्यारतिसम्मोहकरमिन्द्रियनाशनम् ।
दुर्व्वलस्य सुसंवृद्धं व्याधिं सारिष्टमेव च ॥ ११ ॥
भिषजा प्राक् परीक्ष्यैवं विकाराणां स्वलक्षणम् ।
पश्चात् कार्य्यसमारम्भः कार्य्यः साध्येषु धीमता ॥ १२ ॥
साध्यासाध्यविभागज्ञो यः सम्यक्प्रतिपत्तिमान् ।
न स मैत्रेयतुल्यानां मिथ्याबुद्धिं प्रकल्पयेत् ॥ १३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

इहौषधं पादगुणाः प्रभावो भेषजाश्रयः ।

आत्रेयमत्रेयमतौ मतिद्वैविध्यनिश्चयः ॥
चतुर्व्विधविकल्पाश्च व्याधयः स्वस्वलक्षणाः ।
उक्ता महाचतुष्पादे येष्वायत्तं भिषग्जितम् ॥ १४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
महाचतुष्पादो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अथातस्तिस्रैषणीयमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

इह खलु पुरुषेणानुपहतसत्वबुद्धिपौरुषपराक्रमेण हित-मिह चामुष्मिंश्च लोके समनुपश्यता तिस्र एषणाः पर्य्येष्टव्या भवन्ति । तद्यथा प्राणैषणा धनैषणा परलोकैषणेति ॥ २ ॥

आसान्तु खल्वेषणानां प्राणैषणां तावत् पूर्व्वतरमापद्येत, कस्मात् ? प्राणपरित्यागे हि सर्व्वत्यागः । तस्यानुपालनं स्वस्थस्य स्वस्थवृत्तिरातुरस्य विकारप्रशमनेऽप्रमादः । तदुभय-मेतदुक्तं वक्ष्यते च । तद्यथोक्तमनुवर्त्तमानः प्राणानुपालना-द्दीर्घमायुरवाप्नोतीति प्रथमैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयां धनैषणामापद्येत । प्राणेभ्यो ह्यनन्तरं धनमेव पर्य्येष्टव्यम् भवति । नह्यतः पापात् पापीयोऽस्ति यदनुप-करणस्य दीर्घमायुः । तस्मादुपकरणानि पर्य्येष्टुं यतेत । तत्रोपकरणोपायाननुव्याख्यास्यामः । तद्यथा कृषिपाशुपाल्य-

वाणिज्यराजोपसेवादीनि। यानि चान्यान्यपि सतामविगर्हितानि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात् तान्यारभेत कर्त्तुम्। तथा कुर्व्वन् दीर्घजीवितमनवमतः पुरुषो भवतीति द्वितीयैषणा व्याख्याता भवति ॥ ३ ॥

अथ तृतीयां परलोकैषणामापद्येत। संशयश्चात्र कथं भविष्याम इतश्च्युता नवेति। कुतः पुनः संशय इति उच्यते सन्ति ह्येके प्रत्यक्षपराः परोक्षत्वात् पुनर्भवस्य नास्तिक्यमाश्रिताः सन्ति चागमप्रत्ययादेव पुनर्भवमिच्छन्ति श्रुतिभेदाच्च। मातरं पितरञ्चैके मन्यन्ते जन्मकारणम्, स्वभावं, परनिर्म्माणम्, यदृच्छाञ्चापरे जना इत्यतः संशयः, किंनु खलु अस्ति पुनर्भवो न वेति ? तत्र बुद्धिमान्नास्तिक्यबुद्धिं जह्यात् विचिकित्साञ्च। कस्मात् ? प्रत्यक्षं ह्यल्पमनल्पमप्रत्यक्षमस्ति यदागमानुमानयुक्तिभिरुपलभ्यते। यैरेव तावदिन्द्रियैः प्रत्यक्षमुपलभ्यते तान्येव सन्ति चाप्रत्यक्षाणि। सताञ्च रूपाणामतिसन्निकर्षादतिविप्रकर्षादावरणात् करणदौर्ब्बल्यान्मनोऽनवस्थानात् समानाभिहारादभिभवादतिसौक्ष्म्याच्च प्रत्यक्षानुपलब्धिः। तस्मादपरीक्षितमेतदुच्यते प्रत्यक्षमेवास्ति नान्यदस्तीति। श्रुतयश्चैता न कारणं युक्तिविरोधात्।

आत्मा मातुः पितुर्वा यः सोऽपत्यं यदि सञ्चरेत्।
द्विविधं सञ्चरेदात्मा सर्व्वो वावयवेन वा ॥
सर्व्वश्चेत् सञ्चरेन्मातुः पितुर्वा मरणं भवेत्।
निरन्तरं नावयवः कश्चित् सूक्ष्मस्य चात्मनः।
बुद्धिर्मनश्च निर्णीते यथैवात्मा तथैव ते।

येषाञ्चैषा मतिस्तेषां योनिर्नास्तिचतुर्व्विधा ॥
विद्यात् स्वाभाविकं षण्णां धातूनां यत् स्वलक्षणम् ।
संयोगे च विभागे च तेषां कर्म्मैव कारणम् ॥
अनादेश्चेतनाधातोर्नेष्यते परनिर्म्मितिः ।
पर आत्मा स चेद्धेतुरिष्टोऽस्तु परनिर्म्मितिः ॥
न परीक्षा न परीक्ष्यं न कर्त्ता कारणं न च ।
न देवा नर्षयः सिद्धाः कर्म्म कर्म्मफलं न च ॥
नास्तिकस्यास्ति नैवात्मा यदृच्छोपहतात्मनः ।
पातकेभ्यः परञ्चैतत् पातकं नास्तिकग्रहः ॥
तस्मान्मतिं विमुच्यैताममार्गप्रसृतां बुधः ।
सतां बुद्धिप्रदीपेन पश्येत् सर्व्वं यथातथम् ॥ ४ ॥

द्विविधमेव खलु सर्व्वं सच्चासच्च । तस्य चतुर्व्विधा परीक्षा, आप्तोपदेशः प्रत्यक्षं अनुमानं युक्तिश्चेति । आप्तास्तावत्-

रजस्तमोभ्यां निर्म्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।
येषां त्रैकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥
आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।
सत्यं वक्ष्यन्ति ते कस्मान्नासत्यं नीरजस्तमाः * ॥ ५ ॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्त्तते ।
व्यक्ता तदात्वे या बुद्धिः प्रत्यक्षं सा निरुच्यते ॥ ६ ॥
प्रत्यक्षपूर्व्वं त्रिविधं त्रिकालञ्चानुमीयते ।
वह्निर्निगूढो धूमेन मैथुनं गर्भदर्शनात् ॥
एवं व्यवस्यन्त्यतीतं वीजात् फलमनागतम् ।

---

* नारजस्तमसो मृषा इति पाठान्तरम् ।

दृष्ट्वा वीजात् फलं जातमिहैव सदृशं बुधाः ॥ ७ ॥
जलकर्षणवीजर्त्तुसंयोगात् शस्यसम्भवः।
युक्तिः षड्धातुसंयोगाद् गर्भाणां सम्भवस्तथा ॥
मथ्यमन्थनमन्थानसंयोगादग्निसम्भवः।
युक्तियुक्ता चतुष्पादसम्पद् व्याधिनिबर्हणी ॥
बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान्।
युक्तिस्त्रिकाला सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यते यया ॥ ८ ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यया सर्व्वं परीक्ष्यते।
परीक्ष्यं सदसच्चैवं तया चास्ति पुनर्भवः ॥ ९ ॥

तत्राप्तागमस्तावद्वेदो यश्चान्योऽपि कश्चिद्वेदार्थादविपरीतः परीक्षकैः प्रणीतः शिष्टानुमतो लोकानुग्रहप्रवृत्तः शास्त्रवादः स चाप्तागमः। आप्तागमादुपलभ्यते दानतपोयज्ञसत्याहिंसाब्रह्मचर्य्याण्यभ्युदयनिःश्रेयसकराणीति। नचानतिवृत्तसत्वदोषाणामदोषैरपुनर्भवो धर्म्मद्वारेषूपदिश्यते। धर्म्मद्वारावहितैश्च व्यपगतभयरागद्वेषलोभमोहमानैर्ब्रह्मपरैराप्तैः कर्म्मविद्भिरनुपहतसत्वबुद्धिप्रचारैः पूर्व्वैः पूर्व्वतरैर्महर्षिभिर्दिव्यचक्षुर्भिर्दृष्ट्वोपदिष्टः पुनर्भव इति व्यवस्येत् ॥ १० ॥

एवं प्रत्यक्षमपि चोपलभ्यते मातापित्रोर्विसदृशान्यपत्यानि, तुल्यसम्भवानां वर्णस्वराकृतिसत्वबुद्धिभाग्यविशेषाः, प्रवरावरकुलजन्मदास्यैश्वर्य्यं सुखासुखमायुः, आयुषो वैषम्यं, इहाकृतस्यावाप्तिः, अशिक्षितानाञ्च रुदितस्तनपानहासत्रासादीनाञ्च प्रवृत्तिर्लक्षणोत्पत्तिः, कर्म्मसामान्ये फलविशेषः, मेधा क्वचित्, क्वचित् कर्म्मण्यमेधा, जातिस्मरणम्, इहागमनं,

दृतश्च तानाञ्च भूतानां, समदर्शने प्रियाप्रियत्वम्। अतएवानुमीयते यत् स्वकृतमपरिहार्य्यमविनाशि पौर्व्वदेहिकं दैवसंज्ञकमानुबन्धिकं कर्म्म तस्यैतत् फलमितश्चान्यद्भविष्यतीति ॥ ११ ॥

फलाद्वीजमनुमीयते फलञ्च वीजात् युक्तिश्चैषा। षड्धातुसमुदयाद् गर्भजन्म। कर्त्तृकरणसंयोगात् क्रिया कृतस्य कर्म्मणः फलं नाकृतस्य नाङ्कुरोत्पत्तिरवीजात्। कर्म्मसदृशं फलं नान्यस्माद्वीजादन्यस्योत्पत्तिरिति युक्तिः ॥ १२ ॥

एवं प्रमाणैश्चतुर्भिरुपदिष्टे पुनर्भवे धर्म्मद्वारेष्ववधीयते। तद् यथा गुरुशुश्रूषायामध्ययने व्रतचर्य्यायां दारक्रियायामपत्योत्पादने भृत्यभरणेऽतिथिपूजायां दानेऽनभिध्यायां तपस्यनसूयायां देहवाङ्मनसे कर्म्मण्यक्लिष्टे देहेन्द्रियमनोऽर्थबुद्ध्यात्मपरीक्षायां मनःसमाधाविति। यानि चान्यान्यप्येवं विधानि कर्म्माणि सतामविगर्हितानि स्वर्ग्याणि वृत्तिपुष्टिकराणि विद्यात्तान्यारभेत कर्त्तुम्। तथा कुर्व्वन् इह चैव यशो लभते प्रेत्यच स्वर्गमिति। तृतीया परलोकैषणा व्याख्याता भवति ॥ १३ ॥

अथ खलु त्रय उपष्टम्भाः। त्रिविधं बलं। त्रीण्यायतनानि। त्रयो रोगाः। त्रयो रोगमार्गाः। त्रिविधा भिषजः। त्रिविधमौषधमिति ॥ १४ ॥

त्रय उपष्टम्भा इत्याहारः स्वप्नो ब्रह्मचर्य्यमिति। एभिस्त्रिभिर्युक्तियुक्तैरुपष्टब्धमुपस्तम्भैः शरीरं बलवर्णोपचयोपचितमनुवर्त्तते यावदायुषः संस्कारात्। संस्कारः स हि तमुपसेवमानस्य य इहैवोपदिक्ष्यते ॥ १५ ॥

त्रिविधं बलमिति सहजं कालजं युक्तिकृतञ्च। सहजं यच्छरीरसत्वयोः प्राकृतम्। कालकृतमृतुविभागजं वयःकृतञ्च। युक्तिकृतं पुनस्तदाहारचेष्टायोगजम्॥ १६॥

त्रीण्यायतनानीति अर्थानां कर्म्मणः कालस्य चातियोगायोगमिथ्यायोगाः। तत्रातिप्रभावतां दृश्यानामतिमात्रं दर्शनमतियोगः। सर्व्वशोऽदर्शनमयोगः। अतिसूक्ष्मातिविप्रकृष्टरौद्रभैरवाद्भुतद्विष्टवीभत्सविकृतादिरूपदर्शनं मिथ्यायोगः। तथातिमात्रस्तनितपटहोत्क्रुष्टादीनां शब्दानामतिमात्रं श्रवणमतियोगः। सर्व्वशोऽश्रवणमयोगः। परुषेष्टविनाशोपघातप्रधर्षणभीषणादिशब्दश्रवणं मिथ्यायोगः। तथातितीक्ष्णोग्राभिष्यन्दिनां गन्धानामतिमात्रं घ्राणमतियोगः। सर्व्वशोऽघ्राणमयोगः। पूतिद्विष्टामेध्यक्लिन्नविषपवनकुणपगन्धादिघ्राणं मिथ्यायोगः। तथा रसानामत्यादानमतियोगः। अनादानमयोगः। मिथ्यायोगो राशिवर्ज्जेष्वाहारविधिविशेषायतनेषूपदेक्ष्यते। तथातिशीतोष्णानां स्पृश्यानां स्नानाभ्यङ्गोत्सादनादीनाञ्चात्युपसेवनमतियोगः। सर्व्वशोऽनुपसेवनमयोगः। विषमस्थानाभिघाताशुचिभूतसंस्पर्शादयश्चेति मिथ्यायोगः॥१७

तत्रैकं स्पर्शनेन्द्रियमिन्द्रियाणामिन्द्रियव्यापकं चेतः समवायि स्पर्शनव्याप्तेर्व्यापकमपिच चेतस्तस्मात् सर्व्वेन्द्रियाणां व्यापकस्पर्शकृतो यो भावविशेषः सोऽयमनुपशयात् पञ्चविधस्त्रिविधविकल्पो भवत्यसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगः। सात्म्यार्थो ह्युपशयार्थः॥ १८॥

कर्म्म वाङ्मनःशरीरप्रवृत्तिः। तत्र वाङ्मनःशरीराति-

प्रवृत्तिरतियोगः। सर्व्वशोऽप्रवृत्तिरयोगः। सूचकानृता-कालकलहाप्रियाबद्धानुपचारपरुषवचनादिर्वाङ्मिथ्यायोगः। भयशोकक्रोधलोभमोहमानेर्षामिथ्यादर्शनादिर्मानसो मिथ्यायोगः। वेगधारणोदीरणविषमस्खलनपतनाङ्गप्रणिधानाङ्ग-प्रदूषणप्रहारावमर्दनप्राणोपरोधसंक्लेशनादिः शारीरो मिथ्यायोगः। संग्रहेण चातियोगायोगवर्ज्जं कर्म्म वाङ्मनःशरीरज-महितमनुपदिष्टं यत्तच्च मिथ्यायोगं विद्यादिति ॥ १९॥

त्रिविधं विकल्पं त्रिविधमेव कर्म्म प्रज्ञापराध इति व्यवसेत् ॥ २० ॥

शीतोष्णवर्षलक्षणाः पुनर्हेमन्तग्रीष्मवर्षाः। सम्वत्सरः स कालः। तत्रातिमात्रस्वलक्षणः कालः कालातियोगः। हीनस्वलक्षणः कालायोगः। यथा स्वलक्षणविपरीतलक्षणस्तु कालमिथ्यायोगः। कालः पुनः परिणाम उच्यते ॥ २१ ॥

इत्यसात्मेन्द्रियार्थसंयोगः प्रज्ञापराधः परिणामश्चेति त्रिविधविकल्पा विकाराणाम्। समयोगयुक्तास्तु प्रकृतिहेतवो भवन्ति ॥ २२ ॥

सर्व्वेषामेव भावानां भावाभावौ नान्तरेण योगायोगाति-योगमिथ्यायोगात् समुपलभ्येते। * यथास्वस्वापेक्षिणौ हि भावाभावौ ॥ २३ ॥

त्रयो रोगा इति निजागन्तुमानसाः। तत्र निजः शरीर-दोष-समुत्थः। आगन्तुर्भूतविषवाय्वग्निसम्प्रहारादि-समुत्थः। मानसः पुनरिष्टस्यालाभाल्लाभाच्चानिष्टस्योपजायते ॥ २४ ॥

---

* यथास्वयोगापेक्षिणौ इति पाठान्तरम्।

तत्र बुद्धिमता मानसव्याधिपरीतेनापि सता बुद्ध्या हिताहितमवेक्ष्यावेक्ष्य धर्म्मार्थकामानामहितानामनुपसेवने हितानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम्। नह्यन्तरेण लोके त्रयमेतन्मानसं किञ्चिन्निष्पद्यते सुखं वा दुःखं वा, तस्मादेतच्चानुष्ठेयम्। तद्विद्यवृद्धानाञ्चोपसेवने प्रयतितव्यम्। आत्मदेशकालबलशक्तिज्ञाने यथावच्चेति ॥ २५ ॥

भवति चात्र।

मानसं प्रति भैषज्यं त्रिवर्गस्यान्ववेक्षणम्।
तद्विद्यसेवा विज्ञानमात्मादीनाञ्च सर्व्वशः ॥ २६ ॥

त्रयो रोगमार्गा इति शाखामर्म्मास्थिसन्धयः कोष्ठञ्च। तत्र शाखारक्तादयो धातवस्त्वक् च बाह्यो रोगमार्गः। मर्म्माणि पुनर्वस्तिहृदयमूर्द्धादीनि। अस्थिसन्धयोऽस्थिसंयोगास्तत्रोपनिबद्धाश्च स्नायुकण्डराः स मध्यमो रोगमार्गः। कोष्ठं पुनरुच्यते महास्रोतः शरीरमध्यं महानिम्नमामपक्वाशयश्चेति पर्य्यायशब्दः, स रोगमार्ग आभ्यन्तरः ॥ २७ ॥

तत्र गण्डपिड़कालज्यपचीचर्म्मकीलाधिमांसमाषककुष्ठव्यङ्गादयो विकारा बहिर्मार्गजाः, वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः शाखानुसारिणो भवन्ति रोगाः। पक्षवधग्रहापतानकार्दितशोषराजयक्ष्मास्थिसन्धिशूलगुदभ्रंशादयः. शिरोहृद्वस्तिरोगादयश्च मध्यममार्गानुसारिणो भवन्ति रोगाः। ज्वरातीसारच्छर्द्द्यलसकविसूचिकाकासश्वासहिक्कानाहोदरप्लीहादयोऽन्तर्मार्गजाश्च वीसर्पश्वयथुगुल्मार्शोविद्रध्यादयः कोष्ठानुसारिणो भवन्ति रोगाः ॥ २८ ॥

त्रिविधा भिषज इति—

भिषक्छद्मचराः सन्ति सन्त्येके सिद्धसाधिताः।
सन्ति वैद्यगुणैर्युक्तास्त्रिविधा भिषजो भुवि ॥
वैद्यभाण्डौषधैः पुस्तैः पल्लवैरवलोकनैः।
लभन्ते ये भिषक्शब्दमज्ञास्ते प्रतिरूपकाः ॥
श्रीयशो ज्ञानसिद्धीनां व्यपदेशादतद्विधाः।
वैद्यशब्दं लभन्ते ये ज्ञेयास्ते सिद्धसाधिताः ॥
प्रयोगज्ञानविज्ञानसिद्धिसिद्धाः सुखप्रदाः।
जीविताभिसरास्तेस्युर्वैद्यत्वं तेष्ववस्थितम् ॥ २९ ॥

त्रिविधमौषधमिति—दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्वावजयश्च। तत्र दैवव्यपाश्रयं मन्त्रौषधिमणिमङ्गलनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि। युक्तिव्यपाश्रयं पुनराहारौषधद्रव्याणां योजना। सत्वावजयः पुनरहितेभ्योऽर्थेभ्यो मनोनिग्रहः ॥ ३० ॥

शारीरदोषप्रकोपे खलु शरीरमेवाश्रित्य प्रायशस्त्रिविधमौषधमिच्छन्ति। अन्तःपरिमार्ज्जनं वहिःपरिमार्ज्जनं शस्त्रप्रणिधानञ्चेति। तत्रान्तःपरिमार्ज्जनं यदन्तःशरीरमनुप्रविश्यौषधमाहारजातव्याधीन् प्रतिमार्ष्टि। यत् पुनर्वहिःस्पर्शमाश्रित्याभ्यङ्गस्वेदप्रदेह-परिषेकोन्मर्द्दनाद्यैरामयान् प्रमार्ष्टि तद्बहिः परिमार्ज्जनम्। शस्त्रप्रणिधानं पुनश्छेदनभेदनव्यधनदारणलेखनोत्पाटनप्रच्छनसीवनैषणक्षारजलौकाश्चेति ॥ ३१ ॥

भवन्ति चात्र।

प्राज्ञो रोगे समुत्पन्ने बाह्येनाभ्यन्तरेण वा।

कर्म्मणा लभते शर्म्म शस्त्रोपक्रमणेन वा ॥
बालस्तु खलु मोहाद्वा प्रमादाद्वा न बुध्यते ।
उत्पद्यमानं प्रथमं रोगं शत्रुमिवाबुधः ॥ ३२ ॥
अणुर्हि प्रथमं भूत्वा रोगः पश्चाद्विवर्द्धते ।
स जातमूलो मुष्णाति बलमायुश्च दुर्म्मतेः ॥
न मत्तर्ज्ञो * लभते संज्ञां तावद् यावन्न पीड्यते ।
पीड़ितस्तु मतिं पश्चात् कुरुते व्याधिनिग्रहे ॥
अथ पुत्रांश्च दारांश्च ज्ञातींश्चाहूय भाषते ।
सर्व्वस्वेनापि मे कश्चिद् भिषगानीयतामिति ॥
तथाविधञ्च कः शक्तो दुर्व्वलं व्याधिपीड़ितम् ।
कृशं क्षीणेन्द्रियं दीनं परित्रातुं गतायुषम् ॥
स त्रातारमनासाद्य बालस्त्यजति जीवितम् ॥
गोधा लाङ्गुलबद्धेवाकृष्यमाणा बलीयसा ॥
तस्मात् प्रागेव रोगेभ्यो रोगेषु तरुणेषु वा ।
भेषजैः प्रतिकुर्व्वीत य इच्छेत् सुखमात्मनः ॥ ३३ ॥

तत्र श्लोकौ ।

एषणाः समुपष्टम्भा बलकारणमामयाः ।
तिस्रैषणीये मार्गाश्च भिषजो भेषजानि च ॥
त्रित्वेनाष्टौ समुद्दिष्टाः कृष्णात्रेयेण धीमता ।
भावाभावेषु शक्तेन येषु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ३४ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ।
श्लोकस्थाने तिस्रैषणीयो नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

* न मढ इति पाठान्तरम् ।

द्वादशोऽध्यायः ।

अथातो वातकलाकलीयमध्यायं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

वातकलाकलाज्ञानमधिकृत्य परस्परम्, एतानि जिज्ञासमानाः समुपविश्य महर्षयः पप्रच्छुरन्योन्यं किंगुणो वायुः। किमस्य प्रकोपणमुपशमनानि वास्य कानि । कथञ्चैनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा । कानि चास्य कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्म्माणि बहिः शरीरेभ्यो वेति ॥ २ ॥

अत्रोवाच कुशः साङ्कृत्यायनः । रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदाः षड़िमे वातगुणा भवन्ति ॥ ३ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं कुमारशिरा भरद्वाज उवाच एवमेतद् यथा भगवानाह एत एव वातगुणा भवन्ति । स त्वेवंगुणैर्द्रव्यैरेवंप्रभावैश्च कर्म्मभिरभ्यस्यमानैर्वायुः प्रकोपमापद्यते। समानगुणाभ्यासोहि धातूनां वृद्धिकारणमिति ॥ ४ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं काङ्कायनो वाह्लीकभिषगुवाच एवमेतद् यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपणानि भवन्ति । अतो विपरीतानि खल्वस्य प्रशमनानि भवन्ति । प्रकोपणविपर्य्ययो हि धातूनां प्रशमकारणमिति ॥ ५ ॥

तच्छ्रुत्वा वाक्यं वड़िशो धामार्गव उवाच एवमेतद् यथा भगवानाह । एतान्येव वातप्रकोपप्रशमनानि भवन्ति । यथा ह्येनमसङ्घातमनवस्थितमनासाद्य प्रकोपणप्रशमनानि

प्रकोपयन्ति प्रशमयन्ति वा तथानुव्याख्यास्यामः। वातप्रकोपणानि खलु रूक्षलघुशीतदारुणखरविशदशुषिरकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुराश्रयं गत्वा आप्याय्यमानः प्रकोपमापद्यते। वातप्रशमनानि पुनः स्निग्धगुरूष्णश्लक्ष्णमृदुपिच्छिलघनकराणि शरीराणां तथाविधेषु शरीरेषु वायुरासज्जमानश्चरन् प्रशान्तिमापद्यते ॥ ६ ॥

तच्छ्रुत्वा वडिशवचनमवितथमृषिगणैरनुमतमुवाच वार्य्योविदो राजर्षिः, एवमेतत् सर्व्वमनपवादं यथा भगवानाह। यानि तु खलु वायोः कुपिताकुपितस्य शरीराशरीरचरस्य शरीरेषु चरतः कर्म्माणि बहिः शरीरेभ्यो वा भवन्ति। तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपमानैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः ॥ ७ ॥

वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानापानात्मा, प्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रणेता च मनसः, सर्व्वेन्द्रियाणामुद्योतकः, सर्व्वेन्द्रियार्थानामभिवोढ़ा, सर्व्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः शरीरस्य प्रवर्त्तको वा, अतः प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयोर्मूलम्, हर्षोत्साहयोर्योनिः, समीरणोऽग्नेर्दोषसंशोषणः क्षेप्ता बहिर्मलानां, स्थूलाणुस्रोतसां भेत्ता, कर्त्ता गर्भाकृतीनां, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ॥ ८ ॥

कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति, बलवर्णसुखायुषामुपघाताय भवति, मनो व्याहर्षयति, सर्व्वेन्द्रियाण्युपहन्ति, निहन्ति गर्भान् विकृतिमापादयत्यतिकाल-

धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापान् जनयति, प्राणांश्चोपरुणद्धि ॥ ९ ॥

प्रकृतिभूतस्य खल्वस्य लोके चरतः कर्म्माणीमानि भवन्ति। तद्यथा,-धरणीधारणं ज्वलनोज्वालनं आदित्यचन्द्रनक्षत्रग्रहगणानां सन्तानगतिविधानं सृष्टिश्च मेघानाम् अपाञ्च विसर्गः प्रवर्त्तनं स्रोतसां पुष्पफलानाञ्चाभिनिर्वर्त्तनमुद्भेदनञ्चौद्भिदानामृतूनां प्रविभागः विभागो धातूनां धातुमानसंस्थानव्यक्तिः, वीजाभिसंस्कारः शस्याभिवर्द्धनं विक्लेदोपशोषणमवैकारिकविकारश्चेति ॥ १० ॥

प्रकुपितस्य खल्वस्य लोकेषु चरतः कर्म्माणीमानि भवन्ति। तद्यथा शिखरिशिखरावमथनमुन्मथनमनोकहानामुत्पीड़नं सागराणामुद्वर्त्तनं सरसां प्रतिसरणमापगानामाकम्पनञ्च भूमेराधमनमम्बुदानां नीहारनिर्ह्रादपांशुसिकतामत्स्यभेकोरगक्षाररुधिराश्माशनिविसर्गो व्यापादनञ्च षण्णामृतूनां शस्यानामसङ्घातो भूतानाञ्चोपसर्गो भावानाञ्चाभावकरणम् चतुर्युगान्तकराणां मेघसूर्य्यानलानां विसर्गः ॥ ११ ॥

सहि भगवान् प्रभवश्चाव्ययश्च भूतानां भावाभावकरः। सुखासुखयोर्विधाता मृत्युर्यमो नियन्ता प्रजापतिरदितिर्विश्वकर्म्मा विश्वरूपः सर्व्वगः सर्व्वतन्त्राणां विधाता भावानामणुर्विभुर्विष्णुः क्रान्ता लोकानां वायुरेव भगवानिति ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वा वार्य्योविदवचो मारीचिरुवाच यद्यप्येवमेतत् किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषगविद्यायाम्, भिषगविद्यां वाधिकृत्य कथा प्रवर्त्तते ॥ १३ ॥

वार्य्योविद उवाच भिषक् पवनमतिबलमतिपरुषमतिशीघ्रकारिणमात्ययिकञ्चेन्नानुनिशम्येत् सहसाप्रकुपितमतिप्रयतः कथमग्रेऽभिरक्षितुमभिधास्यति प्रागेवैनमत्ययभयादिति। वायोर्यथार्था स्तुतिरपि भवत्यारोग्याय बलवर्णविवृद्धये वर्चस्वित्वायोपचयाय च ज्ञानोपपत्तये परमायुःप्रकर्षाय चेति ॥ १४ ॥

मारीचिरुवाच अग्निरेव पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति। तद्यथा पक्तिमपक्तिं दर्शनमदर्शनं मात्रामात्रत्वमूष्मणः प्रकृतिविकृतिवर्णौ शौर्य्यं भयं क्रोधं हर्षं मोहं प्रसादमित्येवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १५ ॥

तच्छ्रुत्वा मारीचिवचः काश्यप उवाच सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोति। तद्यथा-दार्ढ्यं शैथिल्यमुपचयं कार्श्यमुत्साहमालस्यं वृषतां क्लीवतां ज्ञानमज्ञानं बुद्धिं मोहमेवमादीनि चापराणि द्वन्द्वानीति ॥ १६ ॥

तच्छ्रुत्वा काश्यपवचो भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेय उवाच। सर्व्व एव भवन्तः सम्यगाहुरन्यत्रैकान्तिकवचनात्। सर्व्व एव खलु वातपित्तश्लेष्माणः प्रकृतिभूताः पुरुषमव्यापन्नेन्द्रियं बलवर्णसुखोपपन्नमायुषा महतोपपादयन्ति। सम्यगेवाचरिता धर्म्मार्थकामा निःश्रेयसेन महता पुरुषमिह चामुष्मिंश्च लोके। विकृतास्त्वेनं महता विपर्य्ययेणोपपादयन्ति। ऋतवस्त्रय इव विकृतिमापन्ना लोकमशुभेनोपघातकाले। इत्यृषयः सर्व्व एवानुमेनिरे वचनमात्रेयस्य भगवतोऽभिननन्दुश्चेति ॥ १७ ॥

भवति चात्र।

तदात्रेयवचः श्रुत्वा सर्व्वे एवानुमेनिरे।

ऋषयोऽभिननन्दुश्च यथेन्द्रवचनं सुराः॥ १८॥

तत्र श्लोकौ।

गुणाः षड् विविधो हेतुर्विविधं कर्म्म तत्पुनः।

वायोश्चतुर्व्विधं कर्म्म पृथक् च कफपित्तयोः॥

महर्षीणां मतिर्या या पुनर्व्वसुमतिश्च या।

कलाकलीये वातस्य तत्सर्व्वं सम्प्रकाशितम्॥ १९॥

इति निर्द्देशचतुष्कम्।

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते। श्लोकस्थाने
वातकलाकलीयो नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥

त्रयोदशोऽध्यायः।

अथातः स्नेहाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः॥ १॥

सांख्यैः संख्यातसंख्येयैः सहासीनं पुनर्व्वसुम्।

जगद्धितार्थं पप्रच्छ वह्निवेशः स्वसंशयम्॥

किं योनयः कति स्नेहाः के च स्नेहगुणाः पृथक्।

कालानुपाने के कस्य कति काश्च विचारणाः॥

कतिमात्राः कथंमानाः काच केषूपदिश्यते।

कश्च केभ्यो हितः स्नेहः प्रकर्षः स्नेहने च कः॥

स्नेह्याः के के च न स्नेह्याः स्निग्धातिस्निग्धलक्षणम् ।
किं पानात् प्रथमं पीते जीर्णे किञ्च हिताहितम् ॥
के मृदुक्रूरकोष्ठाः का व्यापदः सिद्धयश्च काः ।
अच्छे संशोधने चैव स्नेहे का वृत्तिरिष्यते ॥
विचारणाः केषु योज्या विधिना केन तत् प्रभो ।
स्नेहस्यामितविज्ञान ! ज्ञानमिच्छामि वेदितुम् ॥ २ ॥
अथ तत् संशयच्छेत्ता प्रत्युवाच पुनर्व्वसुः ।
स्नेहानां द्विविधा चासौ योनिः स्थावरजङ्गमा ॥ ३ ॥

तिलः पियालाभिषुकौ विभीतक-
श्चित्राभयैरण्डमधूकसर्षपाः ।
कुसुम्भविल्वारुकमूलकातसी
निकोठकाक्षोड़करञ्जशिग्रुकाः ॥
स्नेहाश्रयाः स्थावरसंज्ञितास्तथा
स्युर्जाङ्गमा मत्स्यमृगाः सपक्षिणः ।
तेषां दधिक्षीरघृतामिषं वसा
स्नेहेषु मज्जा च तथोपदिश्यते ॥ ४ ॥

सर्व्वेषां तैलजातानां तिलतैलं विशिष्यते ।
बलार्थे स्नेहने चाग्र्यमैरण्डन्तु विरेचने ॥ ५ ॥
सर्पिस्तैलं वसा मज्जा सर्व्वस्नेहोत्तमा मताः ।
एभ्यश्चैवोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्त्तनात् ॥
घृतं पित्तानिलहरं रसशुक्रौजसां हितम् ।
निर्व्वापणं मृदुकरं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥
मारुतघ्नं न च श्लेष्मवर्द्धनं बलवर्द्धनम् ।

त्वच्यमुष्णं स्थिरकरं तैलं योनिविशोधनम् ॥
विद्धभग्नाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि ।
पौरुषोपचये स्नेहे व्यायामे चेष्यते वसा ॥
बलशुक्ररसश्लेष्ममेदोमज्जविवर्द्धनः ।
मज्जा विशेषतोऽस्थ्नाञ्च बलकृत् स्नेहने हितः ॥ ६ ॥
सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।
तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥ ७ ॥
वातपित्ताधिके रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।
श्लेष्माधिके दिवाशीते पिबेच्चामलभास्करे ॥
अत्युष्णे वा दिवापीतो वातपित्ताधिकेन च ।
मूर्च्छां पिपासामुन्मादं कामलां वा समीरयेत् ॥
शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं नरः श्लेष्माधिकोऽपि वा ।
आनाहमरुचिं शूलं पाण्डुतां वा समृच्छति ॥ ८ ॥
जलमुष्णं घृते पेयं यूषस्तैलेऽनुशस्यते ।
वसामज्ज्ञोस्तु मण्डः स्यात् सर्व्वेषूष्णमथाम्बु वा ॥ ९ ॥
ओदनश्च विलेपीच रसो मांसं पयोदधि ।
यवागूः सूपशाकौच यूषः काम्बलिकः खड़ः ॥
सक्तवस्तिलपिष्टञ्च मद्यं लेहास्तथैव च ।
भक्ष्यमभ्यञ्जनं वस्तिस्तथा चोत्तरवस्तयः ॥
गण्डूषः कर्णतैलञ्च नस्तकर्म्माक्षितर्पणम् ।
चतुर्व्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥ १० ॥
अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।
स्नेहस्य स भिषग्दृष्टः कल्पः प्राथमकल्पिकः ॥ ११ ॥

रसैश्चोपहितः स्नेहः समासव्यासयोगिभिः ।
षड्भिस्त्रिषष्टिधा संख्यां प्राप्नोत्येकश्च केवलः ॥
एवमेताश्चतुःषष्टिः स्नेहानां प्रविचारणाः ।
ओकर्त्तुव्याधिपुरुषान् प्रयोज्या जानता भवेत् ॥ १२ ॥
अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्द्धाहञ्च प्रतीक्ष्यते ॥
प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ।
इति तिस्रः समुद्दिष्टा मात्राः स्नेहस्य मानतः ॥ १३ ॥
तासां प्रयोगान् वक्ष्यामि पुरुषं पुरुषं प्रति ।
प्रभूतस्नेहनित्या ये क्षुत्पिपासासहा नराः ॥
पावकश्चोत्तमबलो येषां ये चोत्तमा बले ।
गुल्मिनः सर्पदष्टाश्च वीसर्पोपहताश्च ये ॥
उन्मत्ताः कृच्छ्रमूत्राश्च गाढवर्च्चस एव च ।
पिवेयुरुत्तमां मात्रां तस्याः पाने गुणान् शृणु ॥
विकारान् शमयत्येषा शीघ्रं सम्यक् प्रयोजिता ।
दोषानुकर्षिणी मात्रा सर्व्वमार्गानुसारिणी ॥
बल्या पुनर्नवकरी शरीरेन्द्रियचेतसाम् ॥ १४ ॥
अरुष्कस्फोटपिड़काकण्डूपामाभिरर्द्दिताः ।
कुष्ठिनश्च प्रमीढ़ाश्च वातशोणितिकाश्च ये ॥
नातिबह्वशिनश्चैव मृदुकोष्ठास्तथैव च ।
पिवेयुर्मध्यमां मात्रां मध्यमाश्चापि ये बले ॥
मात्रैषा मन्दविभ्रंशा न चातिबलहारिणी ।
सुखेन च स्नेहयति शोधनार्थे च युज्यते ॥ १५ ॥
येतु वृद्धाश्च बालाश्च सुकुमाराः सुखोचिताः ।

रिक्तकोष्ठत्वमहितं येषां मन्दाग्नयश्च ये ॥
ज्वरातिसारकासाश्च येषां चिरसमुत्थिताः ।
स्नेहमात्रां पिवेयुस्ते ह्रस्वां ये चावरा बले ॥
परिहारे सुखा चैषा मात्रा स्नेहनवृंहणी ।
वृष्या बल्या निराबाधा चिरञ्चाप्यनुवर्त्तते ॥ १६ ॥
वातपित्तप्रकृतयो वातपित्तविकारिणः ।
चक्षुःकामाः क्षतक्षीणा वृद्धा बालास्तथाबलाः ॥
आयुःप्रकर्षकामाश्च बलवर्णस्वरार्थिनः ।
पुष्टिकामाः प्रजाकामाः सौकुमार्य्यार्थिनश्च ये ॥
दीप्त्योजःस्मृतिमेधाग्निबुद्धीन्द्रियबलार्थिनः ।
पिवेयुः सर्पिरार्त्ताश्च दाहशस्त्रविषाग्निभिः ॥ १७ ॥
प्रवृद्धश्लेष्ममेदस्काश्चलस्थूलगलोदराः ।
वातव्याधिभिराविष्टा वातप्रकृतयश्च ये ॥
बलं तनुत्वं लघुतां दृढतां स्थिरगात्रताम् ।
स्निग्धश्लक्ष्णतनुत्वक्तां येच काङ्क्षन्ति देहिनः ॥
क्रिमिकोष्ठाः क्रूरकोष्ठास्तथा नाड़ीभिरर्द्दिताः ।
पिवेयुः शीतले काले तैलं तैलोचिताश्च ये ॥ १८ ॥
वातातपसहा येच रूक्षा भाराध्वकर्षिताः ।
संशुष्करेतोरुधिरा निष्पीतकफमेदसः॥
अस्थिसन्धिसिरास्नायुमर्म्मकोष्ठमहारुजः ।
बलवान् मारुतो येषां खानि चावृत्य तिष्ठति ॥
महच्चाग्निबलं येषां वसासात्म्याश्च ये नराः ।
तेषां स्नेहयितव्यानां वसापानं विधीयते ॥ १६ ॥

दीप्ताग्नयः क्लेशसहा घस्मराः स्नेहसेविनः ।
वातार्त्ताः क्रूरकोष्ठाश्च स्नेह्या मज्जानमाप्नुयुः ॥ २० ॥
येभ्यो येभ्यो हितो यो यः स्नेहः स परिकीर्त्तितः ।
स्नेहनस्य प्रकर्षौ तु सप्तरात्रत्रिरात्रकौ ॥ २१ ॥
स्वेद्याः शोधयितव्याश्च रूक्षा वातविकारिणः ।
व्यायाममद्यस्त्रीनित्याः स्नेह्याः स्युर्ये च चिन्तकाः ॥ २२ ॥
संशोधनादृते येषां रूक्षणं सम्प्रवक्ष्यते ।
न तेषां स्नेहनं शस्तमुत्सन्नकफमेदसाम् ॥
अभिष्यन्दाननगुदा नित्यमन्दाग्नयश्च ये ।
तृष्णामूर्च्छापरीताश्च गर्भिण्यस्तालुशोषिणः ॥
अन्नद्विषश्छर्द्दयन्तो जठरामगरार्द्दिताः ।
दुर्ब्बलाश्च प्रतान्ताश्च स्नेहग्लाना मदातुराः ॥
न स्नेह्या वर्त्तमानेषु न नस्तोवस्तिकर्म्मसु ।
स्नेहपानात् प्रजायन्ते तेषां रोगाः सुदारुणाः ॥ २
पुरीषं ग्रथितं रूक्षं वायुरप्रगुणो मृदुः ।
पक्ता खरत्वं रौक्ष्यञ्च गात्रस्यास्निग्धलक्षणम् ॥ २४ ॥
वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।
मार्द्दवं स्निग्धता चाङ्गे स्निग्धानामुपजायते ॥ २५ ॥
पाण्डुता गौरवं जाड्यं पुरीषस्याविपक्वता ।
तन्द्रीररुचिरुत्क्लेशः स्यादतिस्निग्धलक्षणम् ॥ २६ ॥
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि भोज्यमन्नं प्रमाणतः ।
नातिस्निग्धमसङ्कीर्णं श्वः स्नेहं पातुमिच्छता ॥
पिबेत् संशमनं स्नेहमन्नकाले प्रकाङ्क्षितः ।

शुद्ध्यर्थं पुनराहारे नैशे जीर्णे पिबेन्नरः ॥
उष्णोदकोपचारी स्याद् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ।
शकृन्मूत्रानिलोद्गारानुदीर्णांश्च न धारयेत् ॥
व्यायाममुच्चैर्वचनं क्रोधशोकौ हिमातपौ ।
वर्ज्जयेदप्रवातञ्च सेवेत शयनासनम् ॥
स्नेहं पीत्वा नरः स्नेहं प्रतिभुञ्जान एवच ।
स्नेहमिथ्योपचाराद्धि जायन्ते दारुणा गदाः ॥ २७ ॥
मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया ।
स्निह्यति क्रूरकोष्ठस्तु सप्तरात्रेण मानवः ॥ २८ ॥
गुड़मिक्षुरसं मस्तु क्षीरमुल्लोड़ितं दधि ।
पायसं कृसरं सर्पिः काश्मर्य्यं त्रिफलारसम् ॥
द्राक्षारसं पीलुरसं जलमुष्णमथापि वा ।
मद्यं वा तरुणं पीत्वा मृदुकोष्ठो विरिच्यते ॥
विरेचयन्ति नैतानि क्रूरकोष्ठं कदाचन ।
भवति क्रूरकोष्ठस्य ग्रहण्यत्युल्वणानिला ॥
उदीर्णपित्तात्पकफा ग्रहणी मन्दमारुता ।
मृदुकोष्ठस्य तस्मात् स सुविरेच्यो नरः स्मृतः ॥ २९ ॥
उदीर्णपित्ता ग्रहणी यस्य चाग्निबलं महत् ।
भस्मीभवति तस्याशु स्नेहः पीतोऽग्नितेजसा ॥
स जग्ध्वा स्नेहमात्रां तामोजः प्रक्षारयन् बली ।
स्नेहाग्निरुत्तमां तृष्णां सोपसर्गामुदीरयेत् ॥
नालं स्नेहसमृद्धस्य शमायान्नं सुगुर्व्वपि ।
स चेत् सुशीतं सलिलं नासादयति दह्यते ॥

यथैवाशीविषः कक्षमध्यगः स्वविषाग्निना ॥ ३० ॥
अजीर्णे यदि तु स्नेहे तृष्णा स्याच्छर्दयेद् भिषक् ।
शीतोदकं पुनः पीत्वा भुक्त्वा रूक्षान्नमुल्लिखेत् ॥
न सर्पिः केवले पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।
सर्व्वं ह्यनुरजेद्देहं हत्वा संज्ञाञ्च मारयेत् ॥
तन्द्रीसोत्क्लेश आनाहो ज्वरः स्तम्भो विसंज्ञता ।
कुष्ठानि कण्डूः पाण्डुत्वं शोथार्शांस्यरुचिस्तृषा ॥
जठरं ग्रहणोदोषः स्तैमित्यं वाक्यनिग्रहः ।
शूलमामप्रदोषश्च जायते स्नेहविभ्रमात् ॥
तत्राप्युल्लेखनं शस्तं स्वेदः कालप्रतीक्षणम् ।
प्रति प्रति व्याधिबलं बुद्ध्वा स्रंसनमेव च ॥
तक्रारिष्टप्रयोगश्च रूक्षपानान्नसेवनम् ।
मूत्राणां त्रिफलायाश्च स्नेहव्यापत्तिभेषजम् ॥ ३१ ॥
अकाले चाहितश्चैव मात्रया नच योजितः ।
स्नेहो मिथ्योपचाराच्च व्यापद्येतातिसेवितः ॥
स्नेहात् प्रस्कन्दनो जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिबेत् ।
स्नेहञ्च द्रवमुष्णञ्च त्र्यहं भुक्त्वा रसौदनम् ॥
एकाहोपरतस्तद्वत् भुक्त्वा प्रच्छर्दनं पिबेत् ।
स्यात्तु संशोधनार्थाय वृत्तिः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ ३२ ॥
स्नेहद्विषः स्नेहनित्या मृदुकोष्ठाश्च ये नराः ।
क्लेशासहा मद्यनित्यास्तेषामिष्टा विचारणा ॥
लावतैत्तिरिमायूरहंसवाराहकौक्कुटाः ।
गव्याजौरभ्रमात्स्याश्च रसाः स्युः स्नेहने हिताः ॥

यवकोलकुलत्थाश्च स्नेहाः सगुड़शर्कराः।
दाड़िमं दधि सव्योषं रससंयोगसंग्रहः॥ ३३॥
स्नेहयन्ति तिलाः पूर्व्वं जग्धाः सस्नेहफाणिताः।
कृशराश्च बहुस्नेहास्तिलकाम्बलिकास्तथा॥
फाणितं शृङ्गवेरञ्च तैलञ्च सुरया सह।
पिवेद्रुक्षो भृतैर्मांसैर्जीर्णेऽश्नीयाच्च भोजनम्॥
तैलं सुराया मण्डेन वसां मज्जानमेव वा।
पिवेत् सफाणितं क्षीरं नरः स्निह्यति वातिकः॥
धारोष्णं स्नेहसंयुक्तं पीत्वा सशर्करं पयः।
नरः स्निह्यति पीत्वा वा सरं दध्नः सफाणितम्॥
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पायसो माषमिश्रकः।
क्षीरसिद्धो बहुस्नेहः स्नेहयेदचिरान्नरम्॥
सर्पिस्तैलवसामज्जतण्डुलप्रसृतैः कृता।
पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेयास्नेहनमिच्छता॥ ३४॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं गुड़ं दधि पयस्तिलान्।
कुष्ठी शोथी प्रमेही च स्नेहने न प्रयोजयेत्॥
स्नेहैर्यथास्वं तान् सिद्धैः स्नेहयेदविकारिभिः।
पिप्पलीभिर्हरीतक्या सिद्धैस्त्रिफलयापि वा॥ ३५॥
द्राक्षामलकयूषाभ्यां दध्ना चाम्लेन साधयेत्।
व्योषगर्भं भिषक् स्नेहं पीत्वा स्निह्यति तन्नरः॥
यवकोलकुलत्थानां रसाः क्षीरं सुरा दधि।
क्षीरसर्पिश्च तत् सिद्धं स्नेहनीयं घृतोत्तमम्॥
तैलमज्जवसासर्पिर्वदरत्रिफलारसैः।

योनिशुक्रप्रदोषेषु साधयित्वा प्रयोजयेत् ॥ ३६ ॥
गच्छत्यम्बु यथा वस्त्रं प्रस्रवत्यधिकं यथा।
तथाग्निर्जीर्यति स्नेहं तथा स्रवति चाधिकम् ॥
यथा वा क्लेद्यमृत्पिण्डमासिक्तं त्वरया जलम्।
स्रवति स्रंसते स्नेहस्तथा त्वरितसेवितः ॥ ३७ ॥
लवणोपहिताः स्नेहाः स्नेहयन्त्यचिरान्नरम्।
तद्ध्यभिष्यन्द्यरूक्षञ्च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ३८ ॥
स्नेहमग्रे प्रयुञ्जीत ततः स्वेदमनन्तरम्।
स्नेहस्वेदोपपन्नस्य संशोधनमथेतरम् ॥ ३९ ॥

तत्र श्लोकः।

स्नेहाः स्नेहविधिः कृत्स्नव्यापत्सिद्धिः सभेषजा।
यथाप्रश्नं भगवता व्याहृतं चान्द्रभागिना ॥ ४० ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते श्लोकस्थाने
स्नेहाध्यायो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः।

अथातः स्वेदाध्यायं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजितैः।
स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः ॥

स्नेहपूर्व्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावजितेऽनिले ।
पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन ॥
शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः ।
नमयन्ति यथान्यायं किंपुनर्जीवतो नरान् ॥ २ ॥
रोगर्त्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च ।
द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्य्यकरो मतः ॥
व्याधौ शीते शरीरे च महास्वेदो महाबले ।
दुर्ब्बले दुर्ब्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः ॥ ३ ॥
वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते ।
स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः ॥
आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते ।
रूक्षपूर्व्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्व्वस्तथैव च ॥
वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदु वा नवा ।
मध्यमं वंक्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः ॥
सुशुद्धैर्लक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापिवा ।
पद्मोत्पलपलाशैर्वा स्वेदः सम्वृत्य चक्षुषी ॥
मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि ।
जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ॥ ४ ॥
शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
सञ्जाते मार्द्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ५ ॥
पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा ।
दाहः स्वेदाङ्गदौर्ब्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम् ॥
उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्व्वशो विधिः ।

सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः ॥ ६ ॥
कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम् ।
पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम् ॥
विदग्धभ्रष्टब्रध्नानां विषमद्यविकारिणाम् ।
श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम् ॥
तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि ।
कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम् ॥
दुर्ब्बलातिविशुष्कानामुपक्षीणौजसां तथा ।
भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत् ॥ ७ ॥
प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे ।
कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे ॥
अर्द्दितैकाङ्गसर्व्वाङ्गपक्षाघाते विनामके ।
कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके ॥
पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च ।
मूत्रकृच्छ्रे महत्वे च मुष्कयोरङ्गमर्द्दके ॥
पादोरुजानुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि ।
खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके ॥
सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु ।
सर्व्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते ॥ ८ ।
तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः ।
पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत् ॥
गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः ।
सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः ॥

श्लेष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्व्वैर्वातिकान् समुपाचरेत् ॥ ९ ॥
द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि ।
भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च ।
विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ १० ॥
ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयो वस्तशिरस्तथा ।
वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलाः ॥
इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ११ ॥
वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः ।
वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मान्तकस्य च ॥
शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्ज्जकैः ।
पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥
भूतीकपञ्चमूलाभ्यां शैरीयैर्दधिमस्तुना ।
मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत् ॥ १२ ॥
एतएव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके ।
स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत् ॥ १३ ॥
गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः ।
सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते ॥
गन्धैः सुरायाः किट्टेन जीवन्त्या शतपुष्पया ।
उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत् ॥
चर्म्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः ।
उष्णवीर्य्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः ॥
रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम् ।

विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले ॥ १४ ॥
सङ्करः प्रस्तरो नाड़ी परिषेकोऽवगाहनम् ।
जेन्ताकोऽश्मघनः कर्षूः कुटी भूःकुम्भिकैव च ।
कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ।
तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्व्वानेवानुपूर्व्वशः ॥ १५ ॥

तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेद इति विद्यात् ॥ १६ ॥

शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुबुकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेद इति विद्यात् ॥ १७ ॥

स्वेदद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रशुङ्गादीनां मृगशकुनिपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्याममदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनमितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमुपहरेत्। वाष्पो ह्यनूर्द्धगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाड़ीस्वेदः ॥ १८ ॥

वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूलादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वर्षुनिकाः प्रनाड़ीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ॥ १९ ॥

वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकाव-गाहस्तु यथोक्त एवावगाहः ॥ २० ॥

अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत। तत्र पूर्व्वस्यां दिश्युत्तरस्याम्वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीः सूपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखम्वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोड़श समन्तात् सुवृत्तं मृत्कर्म्मसम्पन्नमनेकवातायनम्। अस्य कूटागारस्यान्तः समन्ततो भित्तिमरत्नीविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेदाकपाटात्। मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृन्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानकं कारयेत्। तञ्च खादिराणामश्वकर्णादीनाम्वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमानि, अवतप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत्, प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात्, सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति। प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः, न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आप्राणोच्छ्वासात्। भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः, तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेयाः। त्वं यदा जानीयाः, विगताभि-

च्चन्दमात्मानं सम्यक् प्रसुतस्वेदपिच्छं सर्व्वस्रोतोविमुक्तं लघू-भूतमपगतविबद्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति ततस्तां पिण्डिका-मनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः । अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीयाः । इति जेन्ताकस्वेदः ॥ २१ ॥

शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।
तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः ॥
व्यपोह्य सर्व्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।
तां शिलामथ कुर्व्वीत कौषेयाविकसंस्तराम् ॥
तस्यां स्वभ्यक्तसर्व्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम् ।
रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुखं वृतः ॥
इत्यश्मघनस्वेदः कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ॥ २२ ॥
खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित् ।
दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत्ततः ॥
तस्यामुपरिशय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥ २३ ॥
अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम् ।
घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत् ॥
कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत् ।
प्रावाराजिनकौषेयकुथ्यकम्बलगोलकैः ॥
स हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्ताञ्च सर्व्वशः ।
परिवार्य्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम् ॥ २४ ॥
य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु ।

प्रच्छन्नायां निवातायां समायामुपदिश्यते ॥ २५ ॥
कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत्।
अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि ॥
स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्।
अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसो गुड़ान् ॥
पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्।
सुसम्वृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः ॥ २६ ॥
कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः।
देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्ज्जितम् ॥
हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते।
स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥ २७ ॥
धीतीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्।
शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च ॥
सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्।
स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम् ॥
होलाकस्वेद इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणा।
इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः ॥ २८ ॥
व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा।
बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः ॥
स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते।
इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च ॥ २९ ॥
एकाङ्गसर्व्वाङ्गगतः स्निग्धोरूक्षस्तथैव च।
इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितः ॥